

VERSUS

Literatüre sığmayanlar

01/ Dosya: Hepimiz aynı gemide miyiz?

Covid-19 Pandemisinin
Toplumsal İzdüşümü Evde
Kalamayanlar: Genel Bir
Değerlendirme

Fırat Çoban, Deniz Durdu,
Meltem Oktay, Kağan Şeker

Covid-19 Pandemisi ve Ev
Emekçisi Kadınlar
Fatmanur Yalçın

İstanbul'un Sosyo-Ekonomik
Açıdan Dezavantajlı
Bölgelerindeki Devlet
Okullarında Çalışan İlkokul
Öğretmenlerinin Online Eğitim
Deneyimleri
Deniz Dursun

02/ Gündem: Memleket meseleleri

Boğaziçi Üniversitesi Eylemleri
ve İktidar
İrem Eyt

03/ Tartışma: Teoriden Praksise

Yoksulluk Bir İnsan Hakları İhlali
Değildir
Deniz Durdu

01

SAYI

İÇİNDEKİLER

01 Editörden

Dosya: Hepimiz aynı gemide miyiz?

02-11

Covid-19 Pandemisinin Toplumsal İzdüşümü
Evde Kalamayanlar: Genel Bir Değerlendirme

Fırat Çoban, Deniz Durdu, Meltem Oktay, Kağan Şeker

12-17

Covid-19 Pandemisi ve Ev Emekçisi Kadınlar

Fatmanur Yalçın

18-26

İstanbul'un Sosyo-Ekonomik Açından
Dezavantajlı Bölgelerindeki Devlet Okullarında Çalışan
İlkokul Öğretmenlerinin Online Eğitim Deneyimleri

Deniz Dursun

27-32

Gündem: Memleket meseleleri

Boğaziçi Üniversitesi Eylemleri ve İktidar

İrem Eyit

33-42

Tartışma: Teoriden Praksise

Yoksulluk Bir İnsan Hakları İhlali Değildir

Deniz Durdu

Yayın Yönetmeni ve Editör: Tuğba Sivri

Redaksiyon:

Ebrar Begüm Üstün
Hazal Çakmak
Salih Soysal

Tasarım & Mizanpaj:

Safa Soysal

Bu sayıda emeği geçen

*Kubilay Cenk Karakaş, İrem Eyit, Elif Başak
Aslan, Şeyma Akcan ve Kübranur Temur'a
teşekkürler.*

Editörden...

Akademik araştırmaların, toplumsal sorunlara dair söz söylemek yerine puan toplamak, yayın yapmış olmak ya da burs/fon bulabilmek için tasarlandığı neoliberal bir akademi dünyasında, derdinin ve merakının peşinden giden genç akademisyenler için en büyük sorunlardan biri, ürettikleri yayınları yayımlayabilecekleri özgür bir mecra bulabilmek. Türkiye’de gerek dergi ve gazeteler gerek akademik yayınlar büyük bir baskı, sansür ve otosansürle mücadele etmek zorunda. Devletin ve sermayenin çıkarları doğrultusunda olmayan fikirler, yayımlanacak mecra bulunamadıkça sosyal medyanın işlevsiz tartışma ortamlarına sıkışarak yankı odalarında kaybolup gidiyor. İşte bu sorunları derinden yaşayan Universus akademisyenleri olarak özgür bir mecraya ihtiyaç duyduğumuza, araştırma ve tartışmalarımızın gündelik yayınlarda kaybolup gitmesine izin vermememiz gerektiğine ve bu sorunu yaşayan diğer araştırmacı/akademisyen/yazarlar için bir mecra yaratabileceğimize karar verdik. Versus Dergi, bu arzunun bir sonucu olarak doğdu.

Yayın politikamız, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, sınıfsal/kültürel/etnik farklılıklara dayalı her türlü ayrımcılığa karşı özgür ve özgün yayınlara yer vererek sağlıklı ve “çabuk tüketilmeyen” bir tartışma ortamı sağlayabilmek üzerine kurulu. Bu doğrultuda, akademik kurumlarla bağı olsun olmasın, Türkiye’nin herhangi bir yerinde, toplumsal meseleleri dert edinen ve bu merakla yola çıkarak araştıran, tartışan, yazan herkesin katkıda bulunabileceği; sosyal bilimlere akademik duvarların dışına taşıma gayesindeki Versus’un ilk sayısını okurla buluşturmak çok mutluyuz.

İlk sayımızda, bir seneyi aşkın süredir hayatımızı etkisi altına alan COVID-19 pandemisinin toplumsal etkileri üzerine bir dosya oluşturmaya çalıştık. “Hayat eve sığar” propagandasına maruz kaldığımız bu bir senelik süreçte evde kalması mümkün olmayan işçilerin, evde kalmak zorunda olup emeği sömürülen kadınların, evden “online” eğitime geçilmesiyle eğitim hakkı elinden alınanların hikâyelerini araştıran yazarlara yer verdik. Gündem başlığımızda, üzerine pek çok komplo teorisinin geliştirildiği, yoğun devlet şiddetiyle karşılaşan Boğaziçi direnişine dair bir inceleme yazısı yer alıyor. Son olarak teoriyi praksise bağlamak üzere, yoksulluk kavramını insan hakları bağlamında ele alarak tartışan ve Türkiye’de gitgide daha büyük bir sorun haline gelen yoksulluğu çözebilmek için öncelikle doğru kavram setlerini bulmamıza yardımcı olabilecek bir tartışma yazısını okurla buluşturuyoruz.

Versus’un, Türkiye’deki tartışma ortamına yeni bir soluk getirmesi ve uzun ömürlü bir özgür mecra olabilmesi için desteğinize ve katkınıza her zaman ihtiyacımız var. Çünkü biliyoruz ki tek başımıza olmaz; ya hep beraber ya hiçbirimiz.

Tuğba Sivri

Evde Kalamayanlar: Genel Bir Değerlendirme

Fırat Çoban, Deniz Durdu,
Meltem Oktay, Kağan Şeker

Giriş

Universus Sosyal Araştırmalar Merkezi bünyesinde FES Türkiye Temsilciliği destekleriyle, Doç. Dr. Aziz Çelik danışmanlığında yürütülen Evde Kalamayanlar: COVID-19 Günlerinde Çalışma İlişkileri Araştırmasının yayımlanmasının üzerinden henüz birkaç ay geçti. Pandemi sürecinde emek piyasasında uzaktan çalışabilenler ve çalışamayanlar biçiminde kendisini gösteren ikiliğin, evde kalamayanlar kısmına odaklanan araştırma, motosikletli kuryelerin ve market çalışanlarının pandemi sırasındaki gelir durumlarını, güvencesizlik süreçlerini, işçi sağlığı ve güvenliği deneyimlerini, müşteri ile ilişkilerini ve iş anlaşmazlıkları ile iş mücadelelerini soruşturuyor. Nicel ve nitel yöntemlerin birlikte kullanıldığı araştırma dahilinde salgın sürecinde İstanbul'da çalışan motosikletli kuryeler ve market çalışanlarıyla toplamda 27 yarı yapılandırılmış görüşme ve 220 çevrimiçi anket yapıldı. Araştırmanın veri toplama safhası Haziran-Eylül 2020 arasında tamamlandı. Araştırma raporu Ocak 2021'de yayımlandı. (<https://uni-versus.org/2021/01/21/evdekalamayanlar/>)

Okumakta olduğunuz bu yazıda, Evde Kalamayanlar Araştırmasının öne çıkan başlıklarını, anlamlı bulduğumuz tartışmaları mümkün olduğunca özetlemeye çalıştık. Araştırmacılar olarak Evde Kalamayanlar Araştırmasının değerini, alana dair sunduğu yanıtlardan ziyade bıraktığı yeni sorularda görüyoruz. Araştırmanın yayımlanmasının dördüncü ayına girdiğimiz bugünlerde, COVID-19 pandemisi kendisini bir sağlık krizi olarak gösteriyor. Her gün 300'ü aşkın insanın yaşamını yitirdiği, günlük vaka sayısının 50 bini aştığı bir gerçeklikte çalışma ilişkileri de çalışanlar için her geçen gün daha güvencesiz, daha geleceksiz bir hale geliyor, evde kalamayanların sınıf yaraları derinleşiyor ve bu koşullar bizi toplumun ve siyasetin bilimini üretmek için yeni bir araştırmaya davet ediyor.

Bölüm I: Market Çalışanları

Evde Kalamayanlar araştırması kapsamında ele aldığımız gruptan ilki market çalışanları oldu. İstanbul'da çalışan ve ikamet eden market çalışanları ile 13 yarı yapılandırılmış görüşme, 101 online anket yaptık. Bu bölümde araştırma bulgularını baz alarak market çalışanlarının güvencesizlik deneyimlerini çalışma koşulları, gelir durumu, iş yeri anlaşmazlıkları mücadeleleri ve müşteriler ile olan ilişkileri üzerinden

irdeleyeceğiz. Anket katılımcılarının %55'i erkek iken %44'ü kadındır. %1'lik bir kısım ise cinsiyet sorusuna yanıt vermemiştir. Derinlemesine görüşmelerde ise kadın-erkek oranı yarı yarıya yakındır. Cinsiyet temelli bir bakış açısı ile incelediğimizde araştırmada erkek ve kadın katılımcıların farklı deneyimlerini ayrıştırabilecek katılım sağlandığını söyleyebiliriz. 30-40 yaş aralığı ankete en çok katılım gösteren yaş grubu olmuştur. Mekânsal açıdan bakıldığında ise İstanbul'un 39 ilçesinin 33'ünden katılım sağlanmıştır. Heterojen bir katılım sağlandığından İstanbul geneli için ortak değerlendirmeler yapmak mümkün olmaktadır.

Market çalışanlarının çalışma koşullarına değinmeden önce gıda perakendecileri sektörüyle ilgili küçük bir inceleme yapmakta fayda görüyoruz. 11 Mart 2020 tarihinde ilk Covid-19 vakasının açıklanması ile başlayan pandemi döneminde, evde kalmanın gerekliliği ile birlikte gıda tüketiminin artması, insanların alışveriş yoğunluğunun değişmesi; dört büyük zincir marketin toplam cirosunun, yılın ilk altı ayında yüzde 32,4 artışla 53,5 milyar TL'ye yükselmesi gibi bulgular sektörün geleceği açısından bakıldığında oldukça iyi görünmektedir. Ancak maddiyonun diğer yüzü olan emekçi kesimin çalışma şartları ve yaşam mücadeleleri göz ardı edilmektedir. Araştırmada bir katılımcımızın sarf ettiği "geleceği kapkaranlık bir nokta olarak görüyorum" ifadesi aslında parlak, kâr oranı artan bir sektörün karanlık yüzünü anlatmaktadır.

Çalışma süresinin nasıl değiştiğine yönelik sorduğumuz soruya verilen cevaplar incelendiğinde, katılımcıların yarısı daha uzun süre çalıştığını ifade etmiştir. Araştırma kapsamında çalışma süresinin yanı sıra çalışma yoğunluğunu da ölçmek istedik. 101 katılımcının 51'i çalışma süresinin çok arttığını, 31'i ise arttığını ifade etmiştir. Pandemi süresince kamu kurumları ve bazı özel sektör kuruluşları mesai saatlerini azaltır ya da çalışan sayısını artırıp vardiyalı çalışmayı benimserken market çalışanları için pandemi koşullarının daha çok çalışmayı getirdiği gözlemlenmiştir. Araştırmamıza göre, market çalışanlarının ortalama günlük çalışma saati 9.55'tir. 857 sayılı İş Kanunu'nun 63. maddesi, haftalık çalışma süresinin 45 saat olduğunu, aksi kararlaştırılmadıkça bu sürenin çalışma günlerine eşit olarak dağıtılacağını belirtmektedir. Haftanın 6 günü çalışıldığı düşünülüğünde günlük çalışma süresinin 7.5 saati geçmemesi gerekmektedir.

Market çalışanlarının çalışma yoğunluğu kısmında bahsettikleri önemli bir kavram da sepet yoğunluğudur. Bu kavram, markette kasadan alışveriş yapan bir müşterinin aldığı ürün sayısını ifade eder. Sepet yoğunluğu ve marketten alışveriş yapan kişi sayısı arttıkça market içerisindeki yoğunluk artıp bekleme süresi uzadığından müşteri- market çalışanı ilişkisinde de gerilim yaşanma ihtimali artış gösterebilir. Bu

nedenle katılımcılara bir sıfat havuzu iletip müşterileri en iyi tanımlayan sıfatları seçmelerini istedik. Bu sıfat listesi içerisinde hem olumlu hem de olumsuz sıfatlar yer almaktaydı. En çok seçilen sıfatlar Halden Anlamaz (80), Bilinçsiz (77) ve Kaba (60) olmuştur. Pandemi sürecinde müşterilerin, market çalışanlarının yoğunluklarının farkında olmaları en fazla bahsedilen sorunlardan biridir. Ayrıca sürekli çalışıyor durumda olmaları, gün içerisinde bir sürü insanla karşılaşmaları nedeniyle müşteriler tarafından hastalıklı olarak görülmeleri de bahsedilen konular arasındadır. Sürekli risk altında çalışan market çalışanlarının müşteriler ile ilgili olumsuz deneyimlerini sorduğumuzda ise en fazla karşımıza çıkan yorum, müşterilerin Covid-19 önlemlerine dikkat etmeden davranmaları olmuştur. Müşterilerin bu tarz davranışlarına dikkat etmelerine yönelik market çalışanlarının ikazda bulunmaları çok normal bir durum olmasına rağmen işyeri yönetimince dayatılan müşteriye ürkütme politikası gereğince gereken uyarıyı yapamamaktadırlar.

Pandemide Gelir

Covid-19 pandemi süresinde birçok farklı iş alanı İçişleri Bakanlığı'nın ilk 16 Mart 2020 tarihinde yayımladığı genelge kapsamında geçici süreliğine faaliyet durdurmak durumunda kalmıştır. Yaptığımız literatür araştırmasında pandemi sürecinin kapatılan iş merkezlerinde çalışanların ekonomik durumunu nasıl etkilediğine yönelik herhangi bir araştırmaya rastlamadık. Bu sürecin büyük bir çoğunluğunu evde geçiremeyen market çalışanlarının gelir durumundaki değişikliği araştırmamız kapsamında ele aldık.

Market çalışanları, bir önceki bölümde belirttiğimiz üzere, pandemi sürecinde daha uzun ve yoğun bir şekilde çalışırken bu durum ücretlerde olumlu bir değişiklik yaratmamıştır. "Pandemi süresince ücretinizde bir değişiklik meydana geldi mi?" sorusuna 101 kişinin 92'si hayır yanıtını verirken beş kişi ücretinin arttığını, dört kişi ise azaldığını ifade etmiştir. Aslında yoğunluk, çalışma süresi ve gelir durumunu bir arada değerlendirdiğimizde işletme büyüklüğüne göre bu üç kriter de market çalışanları için farklı sonuçlar vermektedir. Örneğin mikro ölçekli işletmelerde çalışan market çalışanları için geçici süre faaliyet durdurma nedeniyle ücretini alamama ya da işten çıkarılma gibi sorunlar baş gösterirken makro ölçekli işletmelerde çalışanlarda ise çalışma saatlerinin artışı, iş yükünün artışı gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Gelir durumu açısından bakıldığında makro ölçekli işletmelerde çalışan kişiler daha güvenceli ve ücret aralığında daha yüksek bir konumda iken mikro ölçekli işletmelerde işler azaldığı için daha düşük ücret aralığı görülmektedir. Bütüncül olarak değerlendirildiğinde ise 109 katılımcının 79'u adil bir ücret almadığını düşünmektedir. Araştırmada hem gelir durumunda hem de harcamalarda yaşanan değişiklik ile ilgili sorular da sorduk. 101 katılımcının 69'u harcama-

larının arttığını söylemiştir. Derinlemesine görüşme yaptığımız bir market çalışanı, pandemi süresince işlerin çok iyi olduğunu ama bu durumun kendisini olumlu etkilemediğini belirterek emeğinin ve aldığı riskin karşılığını alamadığını belirtmiştir. Bu noktada pandemi süresince evde kalamadan çalışmanın getirdiği risk durumunu daha detaylı ele almak gerekiyor.

Sağlık- Güvenlik -Güvence

Pandemi sürecince herkesin aynı gemide olduğu, sağlık krizinin zengin-fakir gibi ayrımları belirsizleştirdiği, en popüler söylemlerden biri olmuştur. Bu söylem, toplumsal cinsiyete, etnik kökene ve sınıfa dayalı ayrımları bulanıklaştırmakta, farklı biçim ve şiddetlerdeki kriz deneyimlerini teklaştırmakta; krizin faillerini, krizden yarar sağlayanları ve kriz mağdurlarını tek bir potada eritmeye çalışmaktadır. Araştırma sonuçları bağlamında sağlık krizinin tüm bireyleri aynı şekilde ve ölçüde etkilemediğini ve özellikle sınıfsal eşitsizlikleri belirginleştirdiği kanaatindeyiz.

Bu nedenle araştırmanın 4. Bölümünde işçi sağlığı ve güvenliği deneyimlerine odaklanmak istedik. Anket katılımcılarına “Covid-19 sürecinde işçi sağlığı ve güvenliği için işyerinizde gerekli önlemlerin alındığını düşünüyor musunuz?” sorusunu yönelttik. Bu soruya yanıt verenlerin neredeyse yarısı, çalıştıkları işyerlerinde gerekli önlemlerin alındığını düşünmemektedir. Derinlemesine görüşme ve anket sonuçları birlikte değerlendirildiğinde iş yeri ölçeğine göre alınan önlemler noktasında değişiklikler bulunduğu anlaşılmaktadır. Büyük ölçekli işletmelerde çalışanların işyerinde Covid 19 görülmesi sonrası aktardıkları süreç deneyimlerine göre tüm çalışanların teste gönderilmesi ve sonuç gelene kadar herkesin evde tutulması gibi önlemler alınarak prosedür işletilirken; mikro ölçekli işletmelerde ikame edilecek çalışan olmadığından aynı önlemler alınmamaktadır.

Araştırma kapsamında market çalışanlarının güvencesizlik deneyimlerine ilişkin genel bir çıkarım yapabilmek adına “Geleceğiniz/ yarınınız için endişeli misiniz?” sorusunu yönelttik. Bu soruya 101 katılımcının 76’sı evet, 15’i kısmen, 10’u hayır cevabını vermiştir. “İşinizi kaybetmekten korkuyor musunuz?” sorusuna ise 34 katılımcı evet, 22 katılımcı kısmen, 44 katılımcı ise hayır cevabını vermiştir. Dönemin ruhu olarak değerlendirilebilecek gelecekte endişe duyma hali, işsizlik korkusu gibi durumlar pandemi sürecinde çalışmak zorunda olan evde kalamayan market çalışanlarında daha büyük etkiler yaratmakta, daha ciddi yaralar açmaktadır.

İşyeri Anlaşmazlıkları ve Mücadeleleri

Evde Kalamayanlar araştırması kapsamında ele aldığımız temel konulardan biri işyeri anlaşmazlıkları ve iş mücadelesi olmuştur. Pandemi

süresince önceki bölümlerde detaylı ele aldığımız çalışma sürelerinin ve yoğunluğun artması, fazla mesai ücretlerinin ödenmemesi, ücret gelirinin değişmemesi gibi sorunların çalışanlar ile işyeri yönetimi arasında anlaşmazlık yaratma ihtimalinden hareketle “Salgınla birlikte işvereninizle yaşadığınız anlaşmazlıklar arttı mı?” sorusunu yönelttik. 95 katılımcının 36’sı evet, 24’ü kısmen cevabını vermiştir. Market çalışanlarının işvereni ile salgın süresince karşılaştığı temel durumları ele aldığımızda fazla mesai ücreti ödenmemesi, aylık ücretin eksik ödenmesi ya da fazla mesai ücretinin eksik ödenmesi gibi başlıklar ön plana çıkmaktadır. Salgın süresince market çalışanlarının işverene ilettiği taleplere baktığımızda ise en çok dile getirilen talep iş saatlerini kısaltma olmuştur. En çok dile getirilen sorun olmasına rağmen iş saatlerini kısaltma, en az karşılanan taleplerden biridir. Yıllık ücretli izin ve ücretsiz izin talepleri de en az karşılanan talepler olarak görülmektedir.

İşverene iletilen taleplerin karşılanmaması durumu, kendisini aynı oranda iş mücadelesi olarak göstermemiştir. “Taleplerin karşılanmadığı durumunda hangi mücadele biçimine başvuruldu?” sorusuna verilen yanıtlara baktığımızda 117 katılımcının 61’i, herhangi bir iş mücadelesine başvurmadığını söylemiştir. Başvurulan iş mücadeleleri ise az bir oranda görülmekle birlikte iş bırakma, istifa etme, sosyal medya paylaşımı olarak kendisini göstermiştir.

Pandeminin ilk altı aylık sürecinde hepimiz haberlerde tüm marketlerin boşaltıldığını, insanların nasıl bir panik halinde alışveriş yaptığını medya organları tarafından servis edilen haberlerde gördük. Günümüzde bu yoğunluk, online sipariş uygulamaları arttıkça önemli bir ölçüde azaldı. Bu uygulamaların yaygınlaşması, başka bir çalışan kesiminin çalışma koşullarını ağırlaştırıcı etki yarattı: Motosikletli kuryeler.

Bölüm II: Motosikletli Kuryeler

Evde Kalamayanlar araştırmasının bir diğer odak grubu motosikletli kuryeler oldu. Bu örnekleme nasıl ele aldığımız ve çalışmayı gerçekleştirirken nelerle karşılaştığımıza gelmeden önce okuyucu için şehirde motosiklet kullanmanın hangi riskleri almayı gerekli kıldığının altını kısaca çizmek isteriz.

Market çalışanlarının aksine motosikletli kuryeler için iş yeri sabit bir mekan değildir. Sürekli değişen koşulların işçi sağlığı ve güvenliğini doğrudan etkilediği sokaklarda çalışan işçilerin çalışma koşulları da sürekli olarak değişkenlik gösteriyor. Hava durumu, kentin fiziki şartlarındaki değişiklik, hizmet üretim aracı olan motosikletin kondisyonu ve en önemlisi -kendilerinin de tanımladığı üzere- her zaman çabuk olma baskısı... Dışarıdan bakıldığında trafik kurallarını ihlal

eden, kaldırımlardan ve ters yönden hızlı bir şekilde etraftakileri tehlikeye atan bu insanlar için esas mesele hayatlarını devam ettirmek için mecbur kaldıkları bir kumarı oynamaktan ibaret. Çabuk olmak için oynadıkları bu kumarın sonucunda da kazandıkları şeyi tanımlamak ise çok basit: ücret.

Kendilerini birçok açıdan tehlikeye atan ve aldıkları risklerin kontrolü kendilerine bağlı olmayan bu işçiler için günün sonunda elde edilen ücret doğrudan, çabuk olmalarına bağlı olduğu için güvencesizliğin başka bir boyutu ile karşılaşılıyor. Paket teslimatı için yola çıkan bir kuryenin karşılaşacağı sorunların listesini yapmaya başlarsak muhtemelen bizleri komplo teorisi kurmakla suçlayabilirsiniz. Bu nedenle kentte seyahat ederken hepimizin karşılaştığı birkaç örneği sizlere hatırlatmakla yetineceğiz. Böylece fiziken işçi sağlığı ve güvenliğinin nasıl bir güvencesizliği içerisinde barındırdığını daha iyi anlatacağımıza inanıyoruz.

Kentin her yerini işgal eden hafriyat kamyonlarının yollara döktüğü şantiye kumları nedeniyle basitçe kayıp düşme olayı mesleğin olağanı olarak tanımlanıyor. Çimenlerin sulanması için çalıştırılan fiske sularının adaların tam ortasına aktığına mutlaka şahit olmuşsunuzdur. İki tekerli bir araç için dönüş yaparken ıslak olan yol muhtemel bir kayma ve düşme sebebidir. Bu durum havanın güzel ve açık olduğu günlerin en büyük tehlikesidir. Burada var olan tehlikelerin, mesleğin kendisine içkin tehlikeler olduğunu kabul edebiliriz fakat motosikletli kurye olmak tehlikeli meslek olarak kabul edilmiyor. Araştırma sürecinde bizlere önemli katkılar sunan Tüm-Taşıma Sen Başkanının hedeflerinden birisi de motosikletli kuryeliğin tehlikeli meslekler listesine dahil edilmesiydi. Neden?

Hepimiz karlı havada motosikletli kuryelerin çalıştırılmasına öfkelirken aslında ayakta durmanın güç olduğu bir zamanda işin tehlikeli olduğuna kanaat getiriyoruz fakat bu iş, yukarıda da belirttiğimiz gibi, her şeyin olağan olduğu koşullarda dahi oldukça zor; güvencesizliğin katmerlendiği ve derinleştikçe açığa çıkan bir halde. Verdiğimiz örneklerde hafriyat kamyonlarının ışıklarda çarpıp öldürdüğü, kör noktasında üstüne çıktığı, yollara akan mazot ve yağlar yüzünden düşüp ölen kuryelerden bahsetmeyip naif kalmayı tercih ettik.

Çabuk olmak ve siparişleri en iyi şekilde teslim etmek, işçinin sahip olduğu ücret hakkını elinde tutmak için zorunda olduğu bir performans süreci. Bu performansı verirken aldığı riskler ise yukarıda belirtilen durumlar yaşandığında çabuk olma şansını dahi elinden alabiliyor. Burada düşüp basitçe yaralandığı gerçeğinden hareketle yine naif kalmayı tercih ettik ancak pandemi döneminde yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden veya buna benzer durumlardan dolayı ölen yüz altmışın

üzerinde kuryenin artık çabuk olma şansı dahi bulunmuyor.

Her şeyin normal olduğu bir zaman diliminde bu riskleri barındıran bir meslek, Covid-19 ile birlikte nelerle karşılaştı? Motosikletli kuryelerin oynadıkları kumarın karşılığında elde ettikleri tek şey olan ücretlerinde ne gibi değişiklikler oldu? İş yapma koşullarında neler değişti? Araştırmamız dahilinde 119 anket ve 14 yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirdik. Anketlere ve görüşmelere katılanların tamamı cinsiyetlerini erkek olarak beyan etti. Bu nedenle araştırmanın bu kısmının, motosikletli kadın kuryelerin deneyimlerini içermediğini belirtmemiz gerekir. Anketlerde kente eşit dağılmış bir örneklem yakaladıktan sonra yüz yüze görüşmeler için kentin yoğun paket servis yapılan bölgeleri olduğunu düşündüğümüz, hem evlerin hem de iş yerlerinin olduğu bölgeleri seçtik. Görüşmelerle birlikte ankette fark edemediğimiz ve anket sonuçlarındaki verilerin dağılımını doğrudan etkileyen bir durumu fark ettik. Motosikletli kuryelik mesleğinin icrasında farklı görev tanımları bulunmaktaydı. Evrak kuryesi olarak tanımladığımız özel siparişlerin veya kıymetli evrak, kan ihtiyacı, ilaç vb. ürünleri taşıyan özel kuryeler örneklemimizin nispeten “iyi” şartlarda çalışan bölümünü oluşturdu. Yemek kuryesi olarak tanımladığımız kuryelerse iş yoğunluğunun pandemi ile birlikte beklediğimizden farklı bir şekilde seyrettiği tarafını temsil ettiği için ilginçti. Bununla birlikte market çalışanları gibi perakende ürünleri evlere taşıyarak en yoğun çalışma rutinine sahip olan motosikletli kuryeleri de perakende kuryesi olarak isimlendirdik. Görüşmelerimiz de buna uygun olarak eşit dağılmış biçimde gerçekleştirdik.

Çalışma koşulları üzerine elde ettiğimiz verilerde yemek kuryeleri için öne çıkan önemli bulgulardan biri, pandeminin ilk aylarında iş yoğunluğunun azalması oldu. İnsanların dışarıdan yemek sipariş etmekten çekindiği dönemde iş yoğunluğunun azaldığını belirten kuryeler pandeminin ve önlemlerin gevşetilmesi ve insanların yeni-normale alışması sonrasında ise iş yoğunluğunun ciddi ölçüde arttığını belirttiler. İş yükünün arttığı pandemi sürecinde yemek kuryelerinin gelirlerinde bir değişiklik olup olmadığını sorguladık. Bu hususta temassız teslimat gibi uygulamaların kuryelerin bahşiş gelirlerini ciddi oranda azalttığını ve ilk aylardaki düşük yoğunluk sürecince işsiz kalan kuryelerin yine işler yoğunlaştıktan sonra aldıkları riskler sonucunda geçirdikleri kazalar ile iş yapamaz duruma geldiklerini gözlemledik.

Özel kuryeler açısından bakıldığında ise pandemi sürecince mesai saatlerinin sürekli arttığını, çalışma koşullarının zorlaştığını ve ortalama 12-13 saatlik mesai boyunca 10 saat motosiklet üstünde teslimat yapmak durumunda kaldıklarını gözlemledik. Ücretlerinde azalma meydana gelmezken onların bu süreçle alakalı dönüşlerinin temelini, müşterilerle kurdukları ilişkilerdeki değişim oluşturuyordu. İnsanla-

rın kendilerine yaklaşımlarının net biçimde değiştiğini ve virüs taşıyan bir canlı hatta virüsün kendisi olduklarını hissettirdiklerini aktardılar. Sopa ile evrak uzatan, korkuyla kapının arkasına saklanan insanları anlayışsız ve kaba olarak nitelendirdiler. Perakende kuryeler ise tıpkı market çalışanları gibi yoğun ve aralıksız mesailerle çalışan ve hatıta yukarıda belirttiğimiz sebeplerle daha riskli çalışma koşullarında emek veren işçilerdi. Bununla birlikte hem ücretlerinde düşüş yaşanmış hem de mesai saatleri dayanılamayacak derecede uzamıştı.

Araştırma boyunca birtakım nüvelerini gördüğümüz iş mücadelelerinin sonucunda bugün motosikletli kuryelerin sorunları toplumsal politik bir düzlemde tartışılıyor. Bireyler buna çeşitli yöntemlerle tepki veriyor. Öte yandan sendikal faaliyetler ve işçilerin örgütlenme mücadelesi ilerlemeye çalışıyor. Patronların bu mücadeleyi engelleme çabası ise takip ettiğimiz üzere çeşitli hak gasplarının ve anayasanın ihlaline kadar varabiliyor.

Motosikletli kuryelerin pandemi öncesinde oynadıkları kumar; pandemi ile birlikte çalışma yoğunluğunun artması, müşteri ile ilişkilerdeki keskin ve olumsuz değişim ve işçi sağlığı ve güvenliğinin sadece yolculuk ile değil, paket teslimatında dahi risk altında olması, kazanması imkansız bir oyuna dönüşmüş durumda. Daha iyi çalışma koşullarına erişmenin yolu, motosikletli kuryeler için de örgütlenmekten geçiyor. Bu araştırmanın kendisi ise bu ihtiyacın ekonomik, politik ve toplumsal nedenlerini ortaya koyması mütevazı bir gösteren olarak duruyor.

Sonuç

Evde Kalamayanlar: COVID-19 Günlerinde Çalışma İlişkileri Araştırması ile pandemi sürecinde evde kalamayanların hikayesinin küçük bir kısmını anlatmak istedik. Bu doğrultuda, market çalışanları ile motosikletli kuryelerin; salgın sürecinde çalışma koşullarını, gelir durumlarını, işyeri mücadelelerini, sağlık, güvenlik ve güvencesizlik süreçlerini, müşteriler ile ilişkilerini de kapsayacak biçimde, karma bir yöntem ile soruşturduk.

En temel bulgumuz, market çalışanlarının ve motosikletli kuryelerin çalışma koşullarının daha uzun ve daha yoğunlaştığı ancak bu uzun ve yoğun çalışmanın çalışanların ücretlerine yansımadağı; buna karşın her iki çalışan grubunun da harcamalarının salgın sürecinde arttığıydı. Bunun bir yansıması olarak, fazla çalışmanın arttığı bu düzlemde her iki çalışan grubunun da en çok karşı karşıya kaldıkları haksızlıkların başında fazla mesai ücretlerinin ödenmemesi olduğunu gördük. Motosikletli kuryelerin, ek gelir kalemlerinden biri olan bahşiş kaleminin, salgınla birlikte başlayan ve bu süreçte evde kalabilenler için tercih sebebi olan temassız teslimat uygulaması ile ciddi ölçüde azaldığı, bunun da aylık gelirlerde ciddi bir düşüş meydana getirdiğini söyle-

mek mümkün. Satıcı ile müşteriye mobil uygulamalar aracılığıyla bir araya getiren yemek ve ürün platformları da bu problemin doğurduğu mağduriyet sebebiyle “temassız bahşiş” gibi çeşitli uygulamalar hayata geçirmek durumunda kaldı. Ancak bu tür uygulamalarda da online, temassız olarak verilen bahşişlerin kuryelerin hesaplarına yatırılırken vergilendirildiği, yani halihazırda bahşiş kalemi ciddi bir azalmaya uğramışken azalan bu kalem üzerinden vergilerin de düşülmesiyle birlikte bahşişlerin, çalışanlar için önemli bir gelir kalemi olarak kabul edilemeyecek bir hal aldığı görüldü. Halihazırda mola süreleri bakımından yasal sürelere riayet edilmeyen bu çalışan gruplarında, daha uzun ve yoğun çalışma koşullarının, fazla mesai ücretleri dışında mola sürelerine ilişkin de kimi problemleri meydana getirdiğini tespit ettik. Artan çalışma süreleri ve çalışma yoğunluğuna karşın, her iki çalışan grubuna ait katılımcıların ciddi bir çoğunluğunun bir saatin altında mola süresi kullandığı da tüm bunları gösterir nitelikte.

Araştırma öncesinde salgın sürecinin evde kalamayanlar için iş anlaşmazlıkları ve mücadeleleri bağlamında hareketli geçeceği düşünce-sindeydik. Salgın boyunca market çalışanları ve motosikletli kuryeler, hem sosyal ağlar üzerinden kurdukları dayanışma platformları hem de sendikalar yoluyla karşı karşıya kaldıkları hak ihlallerini ve ağır çalışma koşullarını kamuoyuna duyurdular. Sendikalaşma oranının son derece düşük seyrettiği bu çalışan gruplarında, salgın sürecinin başında dayanışma ağı olarak başlayan platformların bugün gelinen noktada sendikalaşma süreci ile beraber ilerlediği örnekleri görmekten mutluluk duyuyoruz. Bununla birlikte, iş anlaşmazlıklarının yoğun olduğu salgın döneminde, iş mücadelelerinin çalışanlar tarafında şiddetli geçtiğini söylemek ise pek mümkün görünmüyor. Market çalışanları ve motosikletli kuryeler salgın boyunca en çok mesai ücretinin ödenmemesi/eksik ödenmesi durumuyla karşı karşıya kaldılar ve işveren-den/işyeri yönetiminden sırasıyla en çok iş saatlerini kısaltma, salgın dolayısıyla ücretli izin ve sosyal mesafeye uygun çalışma modeli taleplerinde bulundular. Bu taleplerin büyük ölçüde karşılanmadığını, işverenler/işyeri yönetimince en çok olumlu yanıt bulan talebin sosyal mesafeye uygun çalışma modeli olduğunu gördük. Buna ilişkin gerekli önlemlerin ise işveren/işyeri yönetimi tarafından alınmadığı ise üzerinde uzlaşılan yanıtlardan. Fakat salgın boyunca etkisini artıran tüm bu iş uyuşmazlıkları büyük ölçüde iş mücadelelerine dönüştü. Dönüştüğü durumların başında ise uyuşmazlıklara en çok verilen tepkinin istifa olduğu ile karşılaştık. Çalışanların bu koşullara katlanmalarının en büyük nedeninin salgın döneminde işsiz kalmak olduğunu, hem motosikletli kuryelerin hem de market çalışanlarının ezici bir çoğunluğunun yarısından/geleceğinden endişe duyduğunu ve işsiz kalmaktan korktuğunu; bu endişe ve geleceksizlik halinin -halihazırda zamanın ruhuyken- salgın dönemindeki belirsizlik ve korku ile daha da arttığını; bu yüzden çalışanların, mevcut duruma dayanma

konusunda çaba gösterirken diğer yandan da başka bir iş arayışı içerisinde bulduklarını gördük.

Araştırmamızın Evde Kalamayanlar'a odaklanmasının en net nedenlerini bulabileceğimiz başlık pek tabii "Sağlık, güvenlik, güvence" başlığı oldu. Evde çalışma imkânı bulunanların aksine, pandemi koşullarında kendi sağlıklarını riske atarak çalışmaya devam eden market çalışanları ve motosikletli kuryeler, aslında herkesin aynı gemide olduğu ve zengin-fakir gibi ayrımların belirsizleştiği popüler söylemlerin herhangi bir gerçekliğe tekabül etmediğinin en somut örneği. Her iki çalışan grubunun da ezici çoğunluğu salgın sürecinde, işveren/işyeri yönetimi tarafından işçi sağlığı ve güvenliği için gerekli önlemlerin alınmadığı konusunda ortaklaşıyor. Üstelik yaptıkları işin, salgına yakalanma ihtimallerini büyük ölçüde artırdığı da çalışanların kahir ekseriyetinin hemfikir olduğu bir başka husus. Çalışanlar hem işini kaybetme tehlikesi hem de mevcut işin sağladığı koşulların geleceğe güvenle bakabilme imkânı yaratmaması nedeniyle endişeli. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, farklı bir iş arayışında olmak aslında bir yönüyle, işini kaybetmekten duyulan korku ile geleceğe ilişkin duyulan endişeyi kırmak için de aralanan ihtimallerden biri.

Son olarak, araştırma öncesinde, bu sürecin müşteriler ile her iki çalışan grubu arasındaki ilişkide olumsuz etkiler yaratacağı konusunda bir varsayımımız mevcuttu. Temasın, hayatın olağan akışı içerisinde etkisini büyük ölçüde yitirdiği bu süreçte, market çalışanları ve motosikletli kuryeler için temas yine de yitirilmiş değildi. Salgın sürecinin, her iki çalışan grubu için de müşterilerin kendilerine yönelik tutumunun olumsuz seyretmesine neden olduğunu gördük. Bu bölüm araştırma içerisinde, her iki çalışan grubunun da karşılaştıkları deneyimleri daha büyük bir arzıyla paylaşmak istedikleri bölüm oldu. Panik ve korku halinin hakim olduğu tüm bu süreçte, her iki çalışan grubu da, müşterilerin, kendilerinin iş yoğunluğunun farkında olmadıkları yönünde görüş bildirirken, salgın sürecinin müşteri tutumuna olumsuz etkisi konusundaki varsayımımızı doğruladı. Nitekim, her iki çalışan grubunun da müşterileri hangi sıfatla tanımlarsınız sorusuna en çok gelen yanıtlar "halden anlamaz, bilinçsiz, kaba" oldu.

Covid-19 Pandemisi ve Ev Emekçisi Kadınlar

Fatmanur Yalçın

Giriş

Süregelen Covid-19 salgını, kamu sağlığına yönelik bir tehdit oluşturanın yanı sıra bireysel ve toplumsal yaşama pratiklerimize de doğrudan etki ediyor. Salgın sürecinin yarattığı belirsizliğin kamu düzenine de sirayet etmesiyle insan haklarının “olağan dışı” saydığımız zamanlarda devlet pratiğinde nasıl bir hale büründüklerini deneyimliyoruz.¹ Kamu sağlığını korumaya yönelik önlemlerle birlikte çalışma hayatı da yeniden şekillendi. Hem “karantina” uygulamalarının olduğu dönemde hem de “yeni normal” yaşadığımız bu dönemde çalışma koşullarının dönüştürülmesi toplumsal cinsiyete ve sınıfa dayalı ayrımcılıklara yol açtı. Evde kalmanın kişinin sağlığı için bir gereklilik arz ettiği bu günlerde evde kalamayan çalışanların emeği daha görünür bir hale geldi. Örneğin sağlık çalışanlarının, market, depo ve kargo çalışanlarının emeğinin günlük yaşantımız için ne kadar hayati olduğu fark edildi, fakat günlük yaşam pratiğinde emeği değersizleştirilen ve hatta ötekileştirilen ev emekçisi kadınlar ve onların hakları görmezden geliniyor. Ev içi hizmetlerin, ister ücretli bir ev emekçisi tarafından görülsün ister “ev kadını” tarafından görülsün, yalnızca kadın özneliğiyle ilişkilendirilmesi başlı başına bir mesele iken² salgın sürecinde ortaya çıkan bu dezavantajlı ortamda kadının ev içi emeğinin istihdam ilişkileri, çalışma koşulları bağlamında bir mesele olarak ele alınmaması kabul edilemez. Gündelik yaşamın devam edebilmesi için ev emekçisi kadınların ifa ettiği ‘görev’ en az diğer iş kollarında faaliyet gösteren emekçilerinki kadar hayati bir önemi haiz olmasına rağmen ev hizmetlerinde ücretli çalışan kadınlar Covid-19 salgını süresince hakları güvence altına alınmayan dezavantajlı gruplardan birini oluşturmaktadır.

Cinsiyet ve Ev: Ev Kadını Kimdir?

Ev kavramı, kuşkusuz, fiziki bir yapıdan çok aile kurumuna ve bu kurumun sürdürülmesi için gerekli olan temizlik, çamaşır, bulaşık, yemek, çocuk bakımı vs. gibi bir dizi domestik faaliyete atıfta bulunuyor. Geleneksel yargılar kadını aileye ait bir özne olarak görüyor ve dolayısıyla da kadını çoğunlukla evin içinde konumlandırıyor. “Ev” o kadar cinsiyetlendirilmiş bir yer ki eve ait pürüzler -yani gündelik yaşamın ahengine aykırı kabul edilen temizlik yapmak, yemek pişirmek gibi tüm o ev içi faaliyetler³ - kimi zaman doğrudan “ev kadını”, “ev hanımı” gibi ifadelerle adlandırılan kadınların alanına ait görülürken kimi zaman da “hizmetçi”, “yardımcı kadın”, ya da bazen yalnızca ‘kadın’

1. Muharrem Kılıç, “Pandemi Dönemi İnsan Hakları Siyaseti: Hak ve Özgürlükler Düzeninin Kırılma Noktası Doğası”, Adalet Dergisi, 64 (Ocak 2020). (erişim 29.10.2020)

2. Aksu Bora, Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emekçisi ve Kadın Öznelliğinin İnşası (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 10.

3. Nurdan Gürbilek, Ev Ödevi (İstanbul: Metis Yayınevi, 1998), 103.

olarak adlandırılan ücretli ev emekçilerine özgülüyor.

Yürürlükte olan Türk Medeni Kanunu, kadın ve erkeğin “evlilik birliği” içindeki hak ve yükümlülüklerini eşitlik temelinde düzenlemiş; “birliği eşler beraberce yönetir” deyimini kullanmıştır. Pozitif hukukta aile ve evlilik kavramları birtakım rollere sahip bir kadın belirlenimi üzerinden tanımlanmamış, üstelik evin idaresi ve evdeki yaşamın sürdürülebilirliği kadın ve erkeğe birlikte özgülüştürülmüştür. Fakat gündelik yaşam pratiklerini belirleyen yalnızca yasa metinleri değildir; dini yetkeler ve güdülen sosyal politikalar da toplumu şekillendirmekte ve bu sayede kadına çeşitli roller biçilmektedir. Hal böyleyken kadın, geleneksel Türk aile yapısında ahlaki özne olarak görülür; böylece kadın, ailesinin huzurunu, bütünlüğünü, sürdürülebilirliğini sağlamak uğruna toplumsal yaşama herhangi bir katkıda bulunmaksızın yalnızca ev içi hizmetleri ifa etmekle yükümlü kılınmıştır. Aile içindeki kadın öznesi kimliksizleştirilmiş, tek tipleştirilmiştir. Bu durum edebiyatta da karşılığını bulur; örneğin Orhan Pamuk, Kara Kitap’ta Galip’in karısı Rüya’yı “deterjanlı ve çocuklu kadınlar” dediği kadınlara hiçbir zaman benzetemeyişini “istatistiklerin ve bürokratik sınıflandırmaların ‘ev kadını’ diye adlandırdıkları o anonim kişi” diyerek ifade eder.⁴ Toplumsal cinsiyet rollerinin yarattığı bu “anonim ev kadını” kendi evinin içinde temizlik, yemek, bulaşık, çocuk bakımı gibi sürekli tekrarlanan, aslında görünmeyen işleri bir yeniden üretim mekanizması içerisinde yerine getiren kişidir.

Ev kadınına biçilen rollerin kapsamı, elbette ki, gündelik yaşamın değişen koşullarına göre sürekli genişleyerek değişmektedir. Covid-19 salgınının, aile üyelerinin, rutinlerine göre daha uzun süreler evde vakit geçirmesine yol açmasıyla beraber ev kadınının evde yapması gereken işler nicelik olarak arttı ve herkesin aynı evde olması sebebiyle bu işleri yapmak daha zor bir hale gelmeye başladı. Pandemi sürecinde halk sağlığını korumak amacıyla uygulanan karantinalar, kadınların gündelik yaşam pratiklerinde, erkeklerinkine nazaran, çok daha yıpratıcı etkilere sebebiyet verdi. Kadının ev içi görünmez emeğinin sömürüsü arttı, çoğu kadın kendisine şiddet uygulayan aile bireyleriyle – hatta failleriyle- aynı evde daha uzun süreler yaşamaya mecbur kaldı. Pandemi sürecinin başında UN Women tarafından yayımlanan İçgörülerden Müdahaleye: Covid-19 Salgını Bağlamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği raporu, bu süreçte kadınların sosyal yaşamdaki dezavantajlı konumlarının belirginleştiğini ve evde kalmaya bağlı olarak hane içi şiddete maruz kalma oranının da paralel artış gösterdiğini ortaya koyuyor.⁵ Virüsün yarattığı kriz ortamı bir kez daha gösterdi ki kadınlar, toplumsal cinsiyete dayalı roller yüzünden sürekli artan “ev içi yüklerin” altında kalıyor; öznelliklerinden, kişisel alanlarından mahrum ediliyorlar. Eve ait sorumluluklar tüm aile bireyleri tarafından paylaşılmadığı sürece kadınların pandemi krizinde ekonomik, sosyal ve psikolojik açıdan toplumun geri kalanına nazaran- daha fazla yıpranmaları kaçınılmaz olacaktır.

4. Orhan Pamuk, Kara Kitap (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 59.

5. Ginette Azcona, “From Insights to Action: Gender Equality in the Wake of Covid-19”, (UN Women, 2020), erişim tarihi: Mart 19, 2021, <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/gender-equality-in-the-wake-of-covid-19-en.pdf?la=en&vs=5142>.

Çalışan kadınların pandemi dönemindeki durumları, ev ve iş hayalarına dair koşullar ise ele alınması gereken bir diğer meseledir. “Evden çalışma”, kadınların hem çalışma hayatını hem de evdeki gündelik hayatını etkiledi. Evi içi hizmetlerin tek sorumlusu kadınlar olarak görüldüğünden, evden çalışmak zorunda olan kadının artan ev içi sorumlulukları işine dair sorumluluklarıyla çakışınca kadınlar, içinden çıkılmaz bir durumun içinde kaldılar. Okulların uzaktan eğitim vermeye başlamasıyla, kadının çalışma saatleri içerisinde evde olan -dolayısıyla evde yemek yemesi gereken, bakılması gereken- çocuklar, çalışan kadının bir iş gününün bir parçası haline geldi. Ev içi emeğin ücretlendirilmesi, kadınların bu alanda istihdam edilmesi yaygın bir politika olsa da bu hiyerarşik ilişkinin bir tarafını oluşturmayan kadınlar da var. İşte, ister “dışarıda” çalışan ister “evde” çalışan bir kadın olsun her halükârda kendi evinde hizmet etmek, evle ilgili akla gelebilecek her türlü domestik faaliyeti yürütmekle yükümlü görülen o “deterjanlı ve çocuklu” kadınlara “ev kadını” deniliyor.

6. Bora, Kadınların Sınıfı, 41.

7. Gül Özyeğin, Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 36.

8. Bora, Kadınların Sınıfı, 70.

Kadınlık Hiyerarşisi: Ücretli Ev Hizmetleri

Kadının öznelliğini ev ile sınırlandırmak, kadını erkeklerden farklı kılan bir toplumsal cinsiyet dayatmasıdır; bununla birlikte kadınların ev içi emeğinin ücretlendirilmesi, sermayeleştirilmesi, kadınların erkelerden olduğu kadar birbirlerinden de farklı olduğunu gösteriyor.⁶ Erkeklerle kadınlar arasındaki hiyerarşi doğrudan cinsiyete dayalı olarak ortaya çıkarken kadınlar arasındaki hiyerarşi kadınların sosyal yaşam pratikleri üzerinden şekilleniyor. Çalışan kadınlar, ev işlerini yapmaya vakti olmayan kadınlar, ev işlerini yapmayı tercih etmeyen kadınlar, patriyarkanın erkeklerle tanıdığı ayrıcalıklara sahip değiller. Bu yüzden eve ait tüm faaliyetler her koşulda -kendileri tarafından yerine getirilemeyecek dahi olsa- kadınların sorumluluğu olmaya devam ediyor. Böylece ev içindeki cinsiyete dayalı iş bölümü, farklı “kadınlıklar” arasında yeniden üretiliyor; kadınlar arasında sınıfa dayalı bir istihdam ilişkisi olan “ücretli ev emeği” ortaya çıkıyor.⁷

Ücretli ev emeği herhangi bir istihdam ilişkisinden birçok noktada ayrılır; en başta ev işinin sosyolojisi ve tarihsel gelişimi, ev emeğinin sermayeleştirilmesini yalnızca bir ekonomik istihdam ilişkisi olarak görmeye engel olmalıdır.⁸ Ev işleri nitelikleri itibariyle de görünmez, çabuk tüketilebilen “hizmetler” olduğundan bu işlerin karşılıklılık esasına dayalı bir iş ilişkisi olarak ele alınması zorlaşmaktadır. Dolayısıyla ev emekçisi kadınlar, istihdam edilirken ve iş ilişkilerini sürdürürken diğer işçilere göre daha farklı deneyimler yaşamaktadır.

Ev hizmetlerinin ücretli olarak görülmesinde işçi ve işveren arasında, aslında, adı konulmamış bir sınıfsal fark mevcuttur; bu sınıfsal fark, çeşitli biçimlerde yeniden ifade edilir. Örneğin ev emekçisinin doğrudan “kadın” diye adlandırılması, işveren tarafa “hanımım” vb. şekillerde hitap edilmesi ücretli ev emeğinin sınıfsal farkı sürekli yeniden inşa eden yanını anlatabilir. Ücretli ev emeğinin haiz olduğu kendine özgü

işçi-işveren ilişkisi, başkalarının evinde ücret karşılığı ev hizmetlerini gören kadınların çoğunluğunun neden resmi çalışma kayıtlarına yansımadağını açıklıyor aslında. Ev emekçisi kadınların oldukça büyük kısmı kayıt dışı -dolayısıyla güvencesiz- çalışıyor; çünkü ev emeğinin istihdamı, iş kurumlarından çok enformel ilişkiler üzerinden gerçekleştiriliyor. Başka evlere temizliğe, çocuk bakmaya giden kadınlar bir önceki işverenlerinin kişisel referansları sayesinde çalışmak için başka evler bulabiliyor. Ev emekçisi kadın ve işverenleri arasındaki kırılğan ilişki çoğu zaman diğer iş ilişkilerinde olduğu gibi çalışma koşullarının, çalışan haklarının tüm detaylarıyla belirlenmesine engel oluyor. Öyle ki, ev işlerini zaten kendi habituslarıyla bütünleştirmiş olan ev emekçisi kadınlar bu işi yaparken sahip oldukları, sahip olmaları gereken haklarını bilmiyorlar bile. İşveren tarafından bu hakların düzenlenmesi, çalışma koşullarının iyileştirilmesi de düşünülüyor; çünkü “ev işi” aslında bir iş olarak görülüyor.

Ev emekçisi kadınların istihdamına aracılık eden kurumlar da mevcuttur. Örneğin İŞKUR ve İŞKUR lisanslı Özel İstihdam Büroları, işveren ve işçiler arasında aracılık yapıyor.⁹ Fakat kayıtlı olan kadınlar yönünden bakıldığında da ev emekçilerinin diğer işçilerle eşit sosyal ve ekonomik haklara sahip olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bu eşitsizliğin yansımalarının, özellikle pandemi döneminde daha büyük sıkıntılara yol açtığını söyleyebiliriz.

Covid-19 Pandemisinde Ev Emekçisi Kadınların Durumu

1. Ev Emekçisi Kadınların “Hukuki Statüsü”

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) verilerine göre ev emekçilerinin %80’e yakını kadınlar oluşturuyor.¹⁰ Türkiye’de ise ev hizmetlerinde çalışanların neredeyse tamamının kadınlar olduğunu gözlemliyoruz.¹¹ Ev eksenli çalışan bu işçilerin bir kısmı kayıt dışı çalışırken -yani aslında “çalışmıyor” sayılırken- kayıtlı istihdama dahil olan ev emekçileri ise ev hizmetlerinin değersizleştirilmesi ve diğer iş kollarından dışlanması sebebiyle iş hayatında ayrımcılıklara maruz kalıyor.

Ev emekçisi kadınların durumunun bir hukuki ilişki çerçevesinde ele alınması onların haklarını koruyabilmek için hayati bir unsur; çünkü biliyoruz ki haklar, ancak bir ilişki söz konusu olduğunda var olur ve bu hakları talep edebilmek, hukukun yarattığı dilin elverdiği ölçüde mümkün kılınmıştır. Hukuki açıdan ele almaksızın bir ilişkiyi tarif etmek mümkün değildir;¹² işçinin ve işverenin ne tür bir hukuki ilişki içerisinde olduğunu tanımlayabilmek işin kapsamının, tarafların karşılıklı yükümlülüklerinin belirlenmesi için gereklidir. Kayıt dışı çalışan ev emekçileri, işçiyi koruyan yasaların öznesi olmadıkları için iş tanımalarını belirlemek ve haklarını güvence altına almak, elbette ki kayıtlı çalışanlara göre daha zordur. Fakat önemli olan bir diğer mesele de ev emekçilerinin hangi yasanın öznesi oldukları, yani haklarını düzenleyen yasaların mahiyetidir. Nitekim ev içi hizmetler, başlı başına bir iş kolu sayılmayı gerektirecek nitelikleri haiz olmasına rağmen Türk hu-

9. Seyhan Erdoğan, Gülay Toksöz, “Kadınların Görünmeyen Emeğinin Yüzü: Türkiye’de Ev İşçisi Kadınlar”, Uluslararası Çalışma Ofisi 2013 Çalışma Koşulları ve İstihdam Serisi; No. 42

10. “189 sayılı ILO Sözleşmesinin 5. Yılı”, Uluslararası Çalışma Örgütü, Erişim Tarihi: Ekim 31, 2020, https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_491394/lang--tr/index.htm

11. Türkiye’de sadece ev hizmetlerinde çalışanların kesin ve net sayısına -bu konuda bilgi edinilebilecek temel veri tabanı olan- TÜİK Hane Halkı İşgücü İstatistiklerinden ulaşmak mümkün değil, bu alana özgü bir sınıflandırmaya yer verilmiştir.

12. Cormac Cullinan, Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adaleti Manifestosu, çeviren. Meral Güneşdoğmuş (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 138,139.

kuk sisteminde yasalarca ayrıca düzenlenmemiş, iş tanımına yer verilmemiştir. Ev hizmetleri, Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmeleri Kanununa ekli (1) sayılı işkolları cetvelinde 20 numaradaki “Genel İşler” satırına dahil edilmiştir.¹³ Görülüyor ki işkolu esasına göre sendikalaşmanın benimsendiği hukuk sistemimizde ev hizmetleri sendika hukukunda kendine özgü bir yer edinmemiştir. Ev emekçileri, iş hukukunun öznesi değillerdir; iş hukukunda “işçi” olarak tanınmazlar. Nitekim ev hizmetlerinde çalışanlar, 4857 sayılı İş Kanunu’nun 4. maddesinde işbu kanunun uygulanmayacağı meslek grupları arasında sayılmıştır. Ev hizmetlerinde çalışanlara 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nun hizmet sözleşmesine ilişkin hükümleri ile genel nitelikteki hükümleri uygulanır.¹⁴ Ev hizmetlerinde işçi ve işveren arasındaki ilişkinin hukuk dilinde “iş sözleşmesi” olarak değil de “hizmet sözleşmesi” olarak anlam bulması, ev emekçileri için çeşitli dezavantajlar oluşturuyor. Hizmet sözleşmesinde taraflar arasında bir çeşit tabiiyet söz konusudur; özellikle de ev hizmetlerinde olduğu gibi işverenin denetim ve gözetimini gerektiren işlerde bu tabiiyet söz konusu olmaktadır. Ev hizmetleri, işverenin kendi evinde, onun buyurduğu şekilde görülmesi gereken işlerdir. Yine ev hizmeti mahiyeti itibariyle görünmeyen, çabuk tüketilebilen bir iş olduğundan, işverenin talimat verme yetkisi karşısında işçinin bu talimatlara uyma ediminin kolaylıkla sömürülebileceği bir iştir. Ev emekçisi, akdedilen “hizmeti” ifa ettiği süre boyunca işverene kişisel olarak bağımlıdır; bu çeşit bir iş ilişkisinde taraflar arasında yalnızca hukuki bir hiyerarşi değil, doğrudan bireyler arası bir hiyerarşi de söz konusudur.¹⁵

2. Pandemide Unutulan “İşçiler”: Ev Emekçisi Kadınlar

Çalışma koşulları, halihazırda iyileştirilmemiş ev emekçisi kadınlar, pandemi kriziyle birlikte iş hayatında daha dezavantajlı bir konuma geldiler. Başka evlerde ücret karşılığı çoğunlukla temizliğe giden, çocuk bakan kadınlar, koronavirüs ortamında iş bulmakta zorlandı, devam ettiği bir işi olanlar ise “bir daha gelmemeleri söylenerek” işten çıkarıldı. Ev hizmetlerinde hukuki biçimler fazlaca önemsenmediği için, işten çıkarılmalar karşısında emekçi kadınlar çoğunlukla haklarını aramadı bile -ev emekçisi kadınların büyük çoğunluğu işçi olarak haklarından haberdar olmadıklarını söylüyor.¹⁶ Ev emekçileri İş Kanununun kapsamı dışında kaldıkları için haksız yere işten çıkarıldıklarında işe iade davası açamazlar; buna bağlı olarak da “işe başlatmama tazminatı” ve “boşta geçen süre alacağı” gibi işçi haklarından yararlanamazlar.¹⁷ Bu durumda, pandemide işsiz kalan ev emekçilerinin ekonomik durumlarını iyileştirebilmeleri, diğer işçilerin aksine, çoğunlukla “sosyal destek paketlerine” bağlıdır. Sosyal destek paketleri ise kayıtlı çalışan ev emekçileri için söz konusu olurken kayıt dışı istihdam edilenleri yasal olarak kapsamaz. Yine ev hizmetlerinin yasalar önünde kesin bir iş tanımını olmadığı ve ev emekçilerinin hukuki statüsü ‘belirsiz’ olduğu için işsizlik yardımlarından da yararlanamazlar.

Ev emekçilerini de kapsayan sosyal destek paketlerinin kayıt dışı

16. Ekmek ve Gül, “İMECE Ev İşçileri Sendikası: Ev işçileri salgın döneminde unutuldu.” Son erişim: 24 Mart 2021, <https://ekmekvegul.net/gundem/imece-ev-iscileri-sindikasi-ev-iscileri-salgin-doneminde-unutuldu>

17. Uşan ve Erdoğan, İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku, 176.

çalışanları kapsamamasının yanında, başvurmak için gerektirdiği “on-line sistem” de sıkıntılıdır. Ev emekçisi kadınların okur yazar olmayan, teknoloji imkanlarına ulaşamayan kısmı için ulaşılabilir bir destek olmadığı görüyoruz.

Ev hizmetlerinde, işçinin çalışma yeri başkasının evi olduğu için ve ifa edilen edimin konusu, çoğunlukla, doğrudan “hijyen” olduğundan çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve işçilerin sağlığının korunması pandemide hayati bir öneme sahiptir. Ev hizmetlerinde çalışanlar, tabii oldukları yasalar uyarınca, belirli ve belirsiz süreli olarak çalışırlar ve 10 günden az süreli çalışmalarda işverenin sigorta yapma zorunluluğu yoktur. Evlerde, her türlü kir ile doğrudan temas eden emekçi kadınların sigortasız çalışması, ev emekçilerinin pandemide nasıl daha da güvencesizleştirildiklerinin bir örneğidir. Ev emekçilerine, çalıştıkları evlerde salgından koruyucu hijyenik elbiseler ve diğer gereçler temin edilmeli ve salgın konusunda bilgilendirici eğitimler verilmelidir. Bu hayati önlemler, işverenlerin inisiyatifine bırakılmamalı; ev emekçisi ile işveren arasında bir sözleşme kurulabilmesi için zorunlu bir unsur olarak düzenlenmelidir. Olağan dışı, zor süreçlerde kadınlar, ‘ev kadını’ veya başka herhangi bir yaftalamayla ötekileştirilmeden haklarını ve sosyal varlıklarını korumaya yönelik önlemler alınmalıdır. Yani, pandemi döneminde ev içi eşitsizlik, yoksulluk ve şiddet artışını önlemeye yönelik tedbirler, ‘acil durum tedbirleri’ arasında sayılmalıdır.

Pandemi döneminde hem kendi evlerinde hem de başka evlerde çalışmak zorunda kalan ve ekonomik ve sosyal şiddetle mücadele eden ev emekçisi kadınların hukuki statüleri konusundaki karışıklıklar giderilmedikçe, yasalarca onları es geçen boşluklar doldurulmadıkça ev emekçisinin maruz kaldığı haksızlıkları onarmak mümkün gözüküyor.

Kaynakça

- Aydoğdu, Murat, Türk Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri, Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.
- Bora, Aksu, Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Cullinan, Cormon, Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adaleti Manifestosu, Çev. Meral Güneşdoğmuş. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2014.
- Erdoğan, Seyhan ve Toksöz, Gülay “Kadınların Görünmeyen Emeğinin Yüzü: Türkiye’de Ev İşçisi Kadınlar”, Uluslararası Çalışma Ofisi 2013 Çalışma Koşulları ve İstihdam Serisi; No. 42
- Ekmek ve Gül, “İMECE Ev İşçileri Sendikası: Ev işçileri salgın döneminde unutuldu.” Son erişim: 24 Mart 2021, <https://ekmekvegul.net/gundem/imece-ev-iscileri-sendikasi-ev-iscileri-salgin-doneminde-unutuldu>
- Ginette Azcona, “From Insights to Action: Gender Equality in the Wake of Covid-19”, (UN Women, 2020), erişim tarihi: Mart 19, 2021, <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/gender-equality-in-the-wake-of-covid-19-en.pdf?la=en&vs=5142>.
- Özyeğin, Gül, Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Uşan, Fatih ve Erdoğan, Canan, İşve Sosyal Güvenlik Hukuku. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2020.
- Uluslararası Çalışma Örgütü, “189 sayılı ILO Sözleşmesinin 5. Yılı”, Erişim Tarihi: Ekim 31, 2020, https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_491394/lang--tr/index.htm

İstanbul'un Sosyo-Ekonomik Açıdan Dezavantajlı Bölgelerindeki Devlet Okullarında Çalışan İlkokul Öğretmenlerinin Online Eğitim Deneyimleri

Deniz Dursun

Giriş

Bu araştırmada, Covid-19 sürecinde eğitimin dönüşümünün, öğretmenlerin pratiklerini nasıl etkilediğini incelemeyi amaçladım. “Pandemi zengin-fakir ayırt etmiyor” söyleminin karşısına pandeminin sınıfsal bir olgu olduğu gerçeğini koyarak bu süreçte öğrencilerin eğitim olanaklarına erişimi araştırdım. Uzaktan eğitime ulaşamayan 4 milyon öğrencinin varlığı¹ ve salgın öncesi eğitimde yaşanan eşitsizliklerin bu dönemde arttığına dair haberler² araştırmanın şekillenmesinde önemli yer tuttu.

Araştırma kapsamında sorduğum sorular, öğretmenlerin online eğitime geçişle birlikte değişen öğretme alışkanlıklarına, öğrencilerle iletişimlerine, derslerin verimliliğine, öğrencilerin algı kapasiteleri ile internete ve ders materyallerine erişim imkânlarına dairdi. Araştırmanın amaçlarından biri de yüz yüze eğitim ile online eğitimi akademik başarı ve eğitime erişimin yanı sıra, pedagojik açıdan da kıyaslamak, ilkokul çağındaki çocuklar için okulun anlamını ve okula duydukları ihtiyacı öğretmenlerin gözünden dinlemektir. Araştırmada görüşmecilerin yalnızca deneyimlerinden faydalandım, adlarını ve çalıştıkları okulları gizli tuttum.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma Gazi Mahallesi, Dolapdere, Kuştepe ve Esenyurt'ta çalışan yedi ilkokul öğretmeniyle yaptığım derinlemesine görüşmeleri veri olarak alıyor. Görüşmecilere araştırmanın tasarımı esnasında sosyal medyada yaptığım bir duyuru ile ulaştım. Öğretmenlerin çalışmaya dahil edilmesi aşamasında göz önüne aldığım kıstas, İstanbul'un görece “dezavantajlı” kabul edilebilecek semtlerinde öğretmenlik yapıyor olmalarıydı. Bu yolla, pandemi sürecinde tüm hükümet kaynakları tarafından şiar haline getirilen “aynı gemide olma” durumunun geçerliliğini ve eğitime ulaşma olanaklarının sınıfsallığını sorguladım.

Katılımcı öğretmenlere yapılandırılmış görüşme yöntemiyle hazırladığım beş soru yönelttim. Görüşmeleri, 2021'in Ocak ve Şubat aylarında ve pandemi koşulları sebebiyle çevrimiçi platform ile (Zoom üzerinden) gerçekleştirdim.

1. Gazete Duvar, “Online eğitim: 4 milyon öğrenci uzaktan eğitime ulaşamıyor”, erişim: 25 Kasım 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/online-egitim-4-milyon-ogrenci-uzaktan-egitime-ulasamiyor-haber-1504917>. Gazete Duvar, “Online eğitim: 4 milyon öğrenci uzaktan eğitime ulaşamıyor”.

2. Gazete Duvar, “Pandemi döneminde eğitim: ‘Bir boşluğa bakıyor gibiyiz’”, erişim: 29 Aralık 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/pandemi-doneminde-egitim-bir-bosluga-bakiyor-gibiyiz-haber-1508335>. Gazete Duvar, “Pandemi döneminde eğitim: ‘Bir boşluğa bakıyor gibiyiz’”.

Katılımcıların yaş ve cinsiyet dağılımları şu şekildedir:

Cinsiyet	Yaş	Semt
Kadın	31	Gazi Mahallesi
Erkek	36	Gazi Mahallesi
Kadın	39	Dolapdere
Erkek	47	Dolapdere
Kadın	33	Kuştepe
Erkek	27	Kuştepe
Kadın	28	Esenyurt

3. Louis Althusser, İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 22-23.

Görüşmeye katılan öğretmenlerin eğitime ilişkin perspektifleri

“Sosyalleşmeyi de aslında okulda öğreniyorlar.” (Kadın, 28, Esenyurt)

Araştırmaya göre öğretmenler, özellikle ilköğretim çağındaki çocuklar için okulun sosyalleşme açısından önemli bir yeri olduğunu söylüyor. Okulda kendini sosyal anlamda var eden ve toplumsal hayattaki kimliğini oluşturup tanımaya başlayan çocuk, burada derslere dair temel bilgilerin yanı sıra gündelik hayattaki ilişkilenmelerinden çeşitli ideolojilerin aktarımına kadar birçok şeyi öğretmenleri ve arkadaşları aracılığıyla öğreniyor.³ Fiziki temas ise bu öğrenmenin daha kesintisiz ve sağlıklı biçimde gerçekleşmesini sağlıyor. Öğretmenler, öğrencilerle temaslarının azalmasının, öğrencilerin sosyal gelişimini de bir bakıma zora soktuğunu düşünüyor. Özellikle teneffüslerin önemini hatırlatan öğretmenler var. 10 dakikalık bu aralar, öğrencilerin zihinlerini boşaltmalarını/toparlamalarını ve arkadaşlarıyla etkileşimde kalmalarını sağlayan bir ihtiyaç. Ancak online eğitimde bu mümkün değil. Bilgisayar başında girilen derse evin içinde bir müddet ara vermek teneffüsle aynı etkiyi yaratmıyor.

“Demokratik ve öğrenci odaklı bir sınıf iklimi yaratma gayretindeyiz.” (Kadın, 31, Gazi Mahallesi)

Demokratik ve öğrenci odaklı, öğrencilerin kendilerini rahat ifade edebilecekleri/etmeyi öğrenebilecekleri bir sınıf iklimi yaratma gayretinde olduklarının altını çizen öğretmenlerden her biri bunu sağlamak için kendince farklı yollar izliyor. Örneğin sınıf içinde iş bölümünün önemi, öğretmenler tarafından vurgulanan başlıklardan biri. Tahta temizliğinden sıraların düzenlenmesine, kitapların dağıtılmasından çöplerin atılmasına kadar her öğrenciye görevler vermek, öğrencilerin bir yandan sorumluluk bilincini geliştirirken bir yandan da gerek öğretmenle gerekse birbirleriyle olan iletişimlerini güçlendiriyor.

Öğretmenlerin anlatılarına göre sınıf ortamı, otorite ve aşırı serbestlik arasındaki dengeyi tutturmayı gerektiriyor. Onlar için derse katılmaya

istekli olmayan öğrencileri tamamen kendi hallerine bırakmak kadar derse katılmaları için öğrenciler üzerinde baskı kurmak da yanlış bir tutum. Öğretmenler online eğitim sürecinde belki de en çok bu konuda zorlandıklarını söylüyorlar. Kimi öğretmenler her derste her öğrenciye eşit söz hakkı vermenin mümkün olmadığını ve her öğrencinin de derse katılmaya aynı oranda istekli olmadığını anlatıyor.

“Hem mesleki anlamda yetkin hem de sevgi dolu olabiliriz.” (Erkek, 47, Dolapdere)

Öğretmenler ders dışında öğrencilerin (okul içindeki ve dışındaki) sorunlarını dinlediklerini ve onlarla sohbet ettiklerini söylüyor, öğretmenin tek görevinin öğrenciye akademik bilgiyi iletme olmadığını belirtiyorlar. Yani öğretmenin işi matematik, coğrafya, dilbilgisi, tarih öğretmekle bitmiyor. İşleri sadece bu konuları ağırbaşlılıkla ve yetkinlikle öğretmelerini değil, aynı zamanda toplumsal adaletsizliklerin üstesinden gelme mücadelesine katılmalarını da gerektiriyor.⁴

Burada lafı açılmışken öğretmenlere adaletsizliklerin üstesinden gelme mücadelesine katılmanın onlar için ne anlama geldiğini soruyorum. İçlerinden birisi her sabah, hangi ders olursa olsun, ilk 10 dakikayı ülkeye, gündeme, okula ve öğrencilerin hayat beklentilerine dair sohbet etmeye ayırdığını söylüyor:

“Akşam haberleri izleyip izlemediklerini soruyorum mesela. İzlediyse dikkatini çeken şeyi anlatmaya başlıyor çocuk, sonra hep birlikte onun üzerine konuşuyoruz ve mutlaka yaşadığımız yere temas ediyor bu konuşmalar. Doğruyu yanlış, iyiyi kötüyü öğretmek için de uğraşıyorum bir yandan. Türkçe ya da Hayat Bilgisi derslerinde özellikle, önemli bulduğum yazarlardan, şairlerden ya da tarihi karakterlerden örnek vermeye özen gösteriyorum.” (Erkek, 36, Gazi Mahallesi)

Ders kitaplarının yazarlara ve şairlere yer verme konusunda her sene biraz daha geliştiğinden bahseden öğretmene göre, dersi öğrencilerin rol model alabilecekleri kişilerin hayatlarından örneklerle işlemek oldukça önemli. Öğrenciler, hikayelerle desteklenen bilgileri daha kolay kavriyor ve hayata geçiriyorlar. Bu yol, teorinin pratikte neye denk düştüğünü anlamaları açısından da önemli bir yer teşkil ediyor.

“Biz çocuklara haklarını aramaları, haklarının neler olduğunu bilmeleri gerektiğini öğretmek istiyoruz.” (Kadın, 33, Kuştepe)

Bir diğer öğretmen grev hakkından bahsediyor. Seneler önce greve çıktıklarında gelen eleştirilerden bahsederek şunları söylüyor:

“Bize ‘siz öğrencilerin eğitimini düşünmüyor musunuz hiç? Derslere girmediğinizde bu çocuklar ne olacak?’ diyen çok fazla insan oluyordu. Hatta kimi zaman telefon edip yakınlara bile derdimizi anlatmaya çalıştık. Ki seviniyorduk bir veli bu sebeple bizi aradığında. ‘Çocuğunun okulunda olup biteni biliyor, il-

4. Paulo Freire, Kültür İşçileri Olarak Öğretmenler: Öğretmeye Cesaret Edenlere Mektuplar, İstanbul, Yordam Kitap, 2019, s. 129.

gili alakalı demek ki' diyorduk, açık konuşmak gerekirse sık rastladığımız bir veli profili değildir bu. Dilimiz döndüğünce grevin anlamını anlatıyorduk. Hak aramanın bir yolu bu sonuçta. Biz çocuklara da haklarını aramaları, haklarının neler olduğunu bilmeleri gerektiğini öğretmek istiyoruz. Haklarla, ödevlerle, sorumluluklarla ilgili bölümler var ders kitaplarında. Öyle lafını geçirmekle, sayfayı çevirmekle iş bitmiyor ki. Sanki bize yapılan muamele çok iyiymiş, çocukların kaliteli eğitime ulaşmasındaki tek engel bizim grevimizmiş gibi davranan da çok oluyordu. Bunun böyle olmadığını tek tek anlatmaya çalışmak, grevden sonra çocukların anlayabileceği bir üslupla sınıfa da taşımak bu konuyu, bunlar önemli, kıymetli şeyler. Tabii yorucu da. Ama benim aklıma bu geliyor adaletsizliklerin üstesinden gelme mücadelesi deyince mesela.” (Kadın, 33, Kuştepe)

5. Tahir Yılmaz, Eğitim Ekonomi İlişkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014; 38. Yılmaz, Eğitim Ekonomi İlişkisine Eleştirel Bir Yaklaşım, 41.

Görüştüğüm öğretmenler arasında 20 yıldır bu işi yapanlar da var, meslekte yeni olduğunu söyleyenler de. Çalışma yılları arasındaki bu fark, mesleğe ilişkin tecrübe ve birikimlerde de farklılığa sebep oluyor. Mesleğini uzun yıllardır sürdüren öğretmenlerin birçoğu, öğretmenliğe başladıkları günden beri benzer bölgelerde görev yapıyor. Örneğin sekiz yıl Tarlabası'nda çalıştıktan sonra Gazi Mahallesi'nde çalışmaya başlamış öğretmenler var. Aynı şekilde Mardin'de görev yaptığı dört yılın ardından şimdi Kuştepe'de çalışan bir öğretmen de görüşmeciler arasında. Bu öğretmenler yıllardır sosyo-ekonomik ve kültürel olarak benzer profildeki öğrencilerle vakit geçirdiklerinden, onları günden güne daha iyi tanıdıklarını, onların eksikliklerini ve ihtiyaçlarını daha kolay anladıklarını ifade ediyorlar. Aynı zamanda yıllar içinde bir eğitimci olarak kendilerinde gerçekleşen dönüşümü de çok önemli bulduklarını söylüyorlar. Bir diğer deyişle, kendilerinin de öğrencilerden çok şey öğrendiğini hatırlatarak öğretme faaliyetinin karşılıklılığını vurguluyorlar.

Öğrencilerle iletişimi doğru yerden kurabilmek için öğrencilerin ekonomik ve sosyal imkanlarını ve kültürel kimliklerini tanımayı da ihmal etmemek gerekiyor. Öğrencilerin sınıftaki davranış ve tutumları, derslere yönelik algı ve istekleri aslında ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamla birlikte şekilleniyor. Dolayısıyla bu, öğretmenin hem nasıl bir eğitim modeli uygulayacağına hem de öğrenciyle iletişimini hangi yollarla, ne şekilde sağlayacağına karar verebilmesi için kritik bir önem taşıyor. Ayrıca sosyal kökenlerin ve ailenin sosyo-ekonomik geçmişinin çocuğun okul başarısı üzerindeki etkisi, araştırmalarda⁵ kendine yer bulmuş, bilinen bir gerçek.

Meslekte daha yeni olan birkaç öğretmen, öğrencilerin dilinden konuşmaya yeni başladıklarını ifade ediyor. İçlerinden birinin aktarımı şöyle:

“İlk sene özellikle her şey çok daha zordu. Sudan çıkmış balığa dönmüştüm çocukların karşısında. Ne yapacağımı bilemiyordum. Öğretmenlik eğitimi almakla gerçekten sınıfta, o öznelerin karşısında olmak bambaşka şeyler. İlk gün heyecanının da ötesinde, tek tek çocukları tanıyıp yaşadıkları hayat hakkında da fikir sahibi olmayı gerektiriyor yaptığımız şey. Tabii ki her biri biricik, bambaşka bi-

reyler ama çok benzer çevrelerde, benzer geleneklerle yetiştikleri için çok ortak noktaları da var. Dolayısıyla meslekteki üçüncü yılın olmasına rağmen kendimde büyük gelişim görüyorum onlarla kurduğum iletişim açısından. Bir de bu üç yılın bir yılı online eğitimle geçti aşağı yukarı, bu biraz ket vurdu benim de pratiklerime ama öğretmenliğe online eğitimle başlamak zorunda kalmış veyahut ancak yarım dönem yüz yüze eğitim yapabilmiş meslektaşlarımı düşünüyorum, bence çok zor.” (Erkek, 27, Kuştepe)

Öğrencilerin ilgileri ve öğrenme motivasyonları

“Öğrenmek istemedikleri an kendilerini kapatıyorlar, kontrol mekanizması biz olamıyoruz.” (Kadın, 31, Gazi Mahallesi)

Öğretmenlerin tamamı, online eğitimin ilkokul çocuklarına akademik anlamda bir faydası olmadığını söylüyor. Anlattıklarına göre online eğitimde öğrencilerin ilgisini diri tutmak çok zor. Öğrenciler dersten sıkıldıklarında ekranı kolayca kapatabiliyor, bağlantısı kopmuş veya görüntüsü donmuş taklidi yapabiliyor, öğretmenin verdiği alıştırmaları yapıyor gibi görünerek oyun oynamaya başlayabiliyorlar. Öğretmenler, sınıf ortamındayken kopukluğun bu düzeyde mümkün olmadığından bahsediyor; dikkati dağılan öğrencileri fark etmek, derse/sınıfa yeniden dahil etmek ve bunun kontrolünü sağlamak yüz yüze eğitimde daha kolay oluyor.

“İstemeyen çocuğu online eğitimde tamamen kaybettik.” (Kadın, 33, Kuştepe)

Katılımcıların aktardığına göre, yüz yüze eğitimde istekli olan, derse aktif katılan öğrenciler online eğitimde de bir şekilde aktif olmayı başarıyor. Öğretmenler online eğitim sürecinde derse katılmaya istekli olmayan çocuklara hiçbir şey yaptıramadıklarını söylüyor, yüz yüze eğitimde derse aktif katılım sağlanması için uyguladıkları çeşitli tekniklerden bahsediyorlar. Bunlardan biri istasyon tekniği. Buna göre, örneğin 40 kişilik bir sınıfta öğrenciler beş gruba ayrılıyor ve öğretmenin belirlediği (örneğin küresel ısınma gibi) bir konu üzerine bir grup resim yaparken bir grup haber metni oluşturuyor ve bir başkası ise şiir yazıyor. Beş dakikada bir gruplar değişiyor ve öğrenciler birbirlerinin yarım bıraktığı işi tamamlıyor. Böylece hem dönüşümlü olarak üretim yapılmış oluyor hem sınıf içinde hareket ediliyor hem yaratıcılıkları tetikleniyor hem de dikkatleri daha az dağılıyor. Fakat online eğitimde bunu organize edip takibini yapabilmek ciddi anlamda zor. Sıkılan çocukların dikkatini toplamak ve hareket etmesini sağlamak için çeşitli yollar arayan öğretmenlerden biri online eğitimin başlarında öğrencilere yoga yaptırmayı denediğini anlatıyor. Ancak söylediğine göre çocuklar pek ciddiye almıyor. Görüşmeci bu durumu şu şekilde anlatıyor:

“Sınıftayken sıkılan çocuğu lavaboya fayansları saymaya falan gönderiyordum mesela, o daha etkili oluyordu. Yoga yaptırmaya başladım şimdi ama yok, olmuyor. Gülüyorlar. E bir de Gazi Mahallesi sonuçta, antin kuntin geliyor yaptırıklarım.” (Kadın, 31, Gazi Mahallesi)

Öğrencilerin algı kapasitesi

“Fiziki koşullar öğrencilerin algılarını olumsuz anlamda çok ciddi etkiledi.” (Kadın, 39, Dolapdere)

Öğretmenler, özellikle ilkököl çağındaki çocuklarda uzun süre mavi ışığa maruz kalmanın dikkat dağınıklığı ve baş ağrısına sebep olduğunu söylüyor; haliyle bu, öğrencinin algı kapasitesini de etkiliyor. Yüz yüze eğitimde öğrencinin dikkati dağıldığında öğretmen müdahalesinin daha kolay olmasının yanında, algıyı olumsuz yönde etkileyecek de daha az faktör var. Mekânda fiziki olarak bulunmak öğrencilerin anlatılanı daha iyi ve kolay anlamasını sağlıyor. Hatta katılımcıların söylediğine göre, öğrenciler zaten yaşlarının da etkisiyle sınıftayken bile derse uyum sağlamakta güçlük çekebiliyorlar ve dikkatleri çabuk dağılıyor. Görüşmelerden elde edilen verilere göre, online eğitimde dersler çocuklar için soyut kalabiliyor, öğrenciler işlenen konuları zihinlerine oturtamayabiliyorlar. Katılımcılardan biri, derslerin öğrenciler için soyut kalışına dair bir örnek sunuyor:

“Matematikte çarpma işlemi öğreteceğiz mesela, çocuğun aklına bir şeyi bir şeyle çarpıştırmak geliyor, oturtamıyor yani tam manasıyla. Bu yüzden de çok fazla tekrar, çok fazla pratik gerekiyor. Alıştırmaları verimli bir şekilde yapabilmeleri için de daha odaklanmış olmaları ve zihinlerinin daha açık olması gerekiyor. Ama işte evin içinde çok zor. Bir yandan canı sıkılıyor öğrencinin, bir yandan başı ağrıyor, dikkati dağılıyor, bir yandan anlamaya çalışıyor. Olmuyor hiçbir şekilde, eksik kalıyor.” (Kadın, 31, Gazi Mahallesi)

Buna ek olarak, evin içinde dikkat dağıtan çok fazla unsur var. Çoğunlukla kendilerine ait odaları bulunmayan öğrencilerin derse ailenin diğer üyelerinin de bulunduğu ortak bir alanda girdiklerinden bahseden öğretmenler, bu yüzden çocukların görüntülü ve sesli her türlü faktörden etkilenmeye daha müsait hale geldiklerini söylüyorlar. 2016 TÜİK verilerine göre, çocuklara ait ayrı oda bulunan -İstanbul'daki- hane oranını %43,1'ken⁶, görüşmeciler, sınıflarındaki çocukların yarıdan fazlasının ayrı odası olmadığına da ekliyor.

Öğrencilerin internete erişim imkânı

“Fırsat eşitsizliği hep vardı ama online eğitimde iyice ayyuka çıktı.” (Erkek, 27, Kuştepe)

Görüşülen öğretmenlerin tamamı, online eğitimle birlikte etkisi gözle görünür hale gelen ve öğrenciler arasındaki sınıfsal uçurumu derinleştiren fırsat eşitsizliğine vurgu yapıyor. Görüşmecilerin verdiği orana göre, sınıf mevcudunun %40'ı evlerinde internet/internet altyapısı olmadığı için online derslere katılamıyor. Bunun yanı sıra devletin EBA'ya erişim için verdiği internet paketleri de yeterli değil. Hatta kimi veliler öğretmenleri arayıp online dersler başladığından beri internet

6. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=205&lo-cale=tr>

faturalarının her zamankinden 2-3 kat fazla geldiğini söylüyor. Bahsedilene göre Zoom uygulaması kullanıldığında faturada bir anormallik yaşanmazken derslere EBA üzerinden girildiğinde faturaya yansıyan rakamlar şaşırtıcı oluyor. Bu da hem velilerin hem de öğretmenlerin kafasında EBA için belli bir miktar da olsa verilen internet paketine dair soru işaretleri oluşturuyor. Diğer bir yandan, eğitime erişim sorunu yaşayan öğrencilere verileceği açıklanan tabletler ihtiyacı karşılamamanın yanı sıra, öğrencilere ulaşmıyor da. Öğretmenler durumu kısaca şöyle açıklıyor:

“Bizden her sınıf için beş kişilik liste istiyorlar, hangi öğrencinin adını verelim ki? Birini ötekenden ayıramıyoruz. Derse katılamayanların sayısı oldukça fazla ama mecburen ‘en kötü’ durumda olan beşini seçip söylüyoruz. Fakat sonra hiçbir geri dönüş alamıyoruz, tabletler gelmiyor. Neredeyse yüz yüze eğitime geçeceğiz ama hala tablet yok. Bütün bir online eğitimi bu şekilde geçirmek zorunda kaldık.” (Kadın, 28, Esenyurt)

Derse katılabilen öğrencilerin de birçoğu komşularının internetiyle bağlantıyor, bu sebeple bağlantılarında sürekli kesinti oluyor. Büyük kısmının ise bilgisayarı yok, derslere telefonda giriyorlar; ancak evdeki telefon sayısı da yetersiz. Genelde babaları işe gittiğinden (eğer varsa) sadece annenin telefonu kullanılabilir. Özellikle birbirine yakın yaşta kardeşlerin olduğu bir ailede kardeşlerden biri derse katılırken diğeri katılamıyor. Yani, (sınıf mevcudunun %60’lık kesimi olan) online derse katılabilenler arasında eğitime kesintisiz ve verimli bir biçimde ulaşabilen öğrencilerin sayısının epey az olduğunu söylemek mümkün. Öğretmenler aktif şekilde ders yapabildikleri öğrenci sayısının bir elin parmağını geçmediğini söylüyor.

Ders kitapları ve ek materyallerin kullanımı

“Elimizden geleni yapıyoruz ama yetişemediğimiz çok öğrenci var.” (Kadın, 31, Gazi Mahallesi)

Öğretmenler, devlet ders kitaplarına ek olarak kullandıkları materyalleri online eğitimde öğrencilere ulaştırmakta çok zorlandıklarını ifade ediyor. Genellikle ekrana yansıtıp öğrencilerin faydalanmasını sağlayabildiklerini; ancak verimin yüz yüze eğitimle kıyaslanmasının mümkün olmadığını vurgulayan öğretmenler, öğrenciler için alıştırma ekranından takip etmenin çok daha zor olduğunu; materyal ellerinde olduğunda daha kolay anladıklarını ve öğrenebildiklerini belirtiyor. Bu kısıtı aşmak için kırtasiyelerle anlaşılan öğretmenler olmuş. Veliler öğretmenin ekrana yansıttığı materyali gidip kırtasiyeden alabiliyor ve böylece öğrenciler ellerindeki kaynağı takip etmiş oluyorlar. Ancak elbette bu durum, her öğrencinin ve ailesinin alım gücü dahilinde değil. Öğretmenler, öğrenciler adına masrafların bir kısmını karşılamaya çalışıyor ancak tamamına onların da gücü yetmiyor. Bu durumu şöyle dile getiriyorlar:

“Neticede bizim de ekonomik durumumuz ortada. Öğretmen maaşları malum. Elimizden geleni yapıyoruz aslında ama yetişemediğimiz o kadar çok çocuk oluyor ki...” (Erkek, 47, Dolapdere)

7. <https://tuikweb.tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=30708>

Ayrıca eğitim hizmetlerinde en fazla sorunun eğitim masraflarında görüldüğünü ortaya çıkaran 2018 TÜİK verileri⁷ de öğrencilerin eğitim materyallerine ulaşmadaki problemini destekler nitelikte.

Öğretmenlerden biri yüz yüze eğitimde devlet ders kitaplarına alternatif olarak dışarıdan kaynak kitap alınmasına ilişkin getirilen yasaktan bahsediyor ve ek materyal kullanımının çocuğun performansına ve sınıftaki zaman kullanımına ilişkin etkisini anlatıyor:

“Yüz yüze eğitimde dışarıdan kaynak kitap alınmayacak şeklinde bir yasak getirildi. Bir iki yıldır bu böyle. Tabii ki kullananlar yine kullanıyor, veliler alıyor bir şekilde, biz kitap öneriyoruz vesaire ama önemli olan tüm velilerin alabilmesi ki ortak bir eksende gidebilelim. Bu yüz yüze eğitimde de mümkün olmuyordu, şimdi de olmuyor. Ama kitap dışında kullandığımız şeyler de vardı elbette. İnternet sitelerinin dokümanlarını çıktı olarak alıp çocuklara dağıtıyorduk. Eğitim yüz yüze ders esnasında bile konuyla ilgili hemen çıktı alabiliyorduk sınıflarda yazıcı olduğu için. Anında da dönüt alıyorduk çocuklardan. Yapıyorlardı, kontrol ediyorduk. Şimdi ek çalışmaları Whatsapp üzerinden göndermeye çalışıyorum ama kâğıt hazır olmadığı için ellerinde, gönderdiklerimin aynısını defterlerine tekrar yazmaları epey zaman alıyor. Çocuğun sıkılmasına sebep oluyor bu da. Yine de dediğim gibi, bu tarz materyallerden iyi kötü faydalanabiliyoruz.” (Kadın, 39, Dolapdere)

Sonuç:

Bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde öğretmenler, yüz yüze eğitimde demokratik ve öğrenci odaklı bir sınıf iklimi yaratmanın daha kolay olduğunu; öğrencilerin sahip oldukları fiziki, sosyal, ekonomik ve kültürel koşulların daha kolay anlaşıldığını ve buna bağlı gelişen öğretmen-öğrenci ilişkisinin daha dolaysız ve yapıcı bir biçimde şekillendiğini sıklıkla belirtmiştir. Bununla birlikte vurgulanan bir diğer nokta yüz yüze eğitimin bir başka olumlu etkisinin de öğrencilerin (özellikle 7-10 yaş arası grubun) sosyal becerilerini geliştirebilmelerine önemli katkılar sağladığıdır. Yaşanan pandemi koşulları sebebiyle geçilen online eğitimin beraberinde getirdiği fiziki koşullar öğrencilerin algılarını olumsuz yönde etkilemiştir. Uzun süre ekrana bakmak zorunda kalan çocuklarda telefon, bilgisayar ve tabletlerin baş ağrısı yaptığı ortaya çıkmış; öğrencilerin verimli bir biçimde odaklanabildikleri süre büyük ölçüde kısıtlanmış ve dikkat dağınıklığı oranları artmıştır. Bununla birlikte, öğrencilerin motivasyonlarının olumsuz etkilendiği, derse katılım oranlarının büyük ölçüde azaldığı ve öğrenme isteklerinde düşüş yaşandığı öğretmenler tarafından belirtilmiştir. Derse katılmak istemeyen öğrenciyi pedagojik yöntemlerle sürece dahil etmenin daha mümkün olduğu yüz yüze eğitimin kesintiye uğraması ile, ilgisini kolaylıkla toplayamayan öğrenciler eğitim sürecinin dışına itilmiştir.

Çalışmanın bulguları, bu çalışmanın gerçekleştirilmesinin önemli motivasyonlarından biri olan mevcut fırsat eşitsizliğinin görmezden gelinemeyecek bir boyuta eriştiğini kanıtlar niteliktedir. Eğitime erişebilmek için gereken teknolojik cihaza ya da internet erişimine sahip olamayan öğrenci sayısı oldukça fazladır. Online eğitim sürecinde derse katılabilen öğrencilerin oranı %60'tır. Bu da yaklaşık 40 kişilik bir sınıfta 16 öğrencinin eğitim hakkından faydalanamadığı anlamına gelmektedir. Buna ek olarak, öğretmenlerin devlet ders kitapları haricinde kullandıkları materyalleri ekonomik ve lojistik sebeplerle öğrencilere ulaştırılamaması sonucu öğrenciler için bu materyalleri ekrandan takip etmek zorunda olması verimi ciddi ölçüde düşürmüş ve öğrenme sürecini sekteye uğratmıştır. Öğretmenler, maddi olanakları el vermeyen öğrencilere destek olmaya çalışsalar da öğrencilerin hepsine ulaşmakta zorlanmaktadır. Toparlamak gerekirse, araştırma sonucunda, online eğitime geçişle birlikte İstanbul'un sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı bu semtlerindeki devlet okullarında okuyan öğrencilerin, temel haklarından biri olan eğitime akranlarıyla eşit şekilde erişemediği ortaya çıkmıştır. Yukarıda açılan her başlıkta olduğu gibi burada da ekonomik ya da toplumsal nedenlerle derse diğerleriyle eşit erişim imkanına sahip olmayan öğrenciler, erişim güçlüğü yaratan koşulları daha da besleyecek ve içinde buldukları sınıfsal fayı derinleştirecek bir kısır döngünün içine girmişlerdir. Fiziki ve maddi koşulları sebebiyle eğitime erişimi diğerlerine göre daha kısıtlı olan öğrencilerin büyük bir kısmı, bu süreçte neredeyse tamamen bir kopuş yaşayarak temel haklarından faydalanamaz duruma gelmişlerdir. Yukarıdaki bulgulara bakarak söylemek mümkündür ki devletin üstlenmesi ve organize etmesi beklenen eğitim süreci, online eğitime geçiş ile ailelerinin tutumları ve ekonomik durumlarının önemli bir belirleyene dönüştüğü bir akıntıya teslim edilmiştir. Çeşitli sebeplerle ailesi tarafından derse katılımı, ödevleri denetlenmeyen ya da ekonomik yetersizlikler sebebiyle kaynak eksikliği yaşayan çocukların eğitim sürecinden kopmaları pamuk ipliğine bağlanmıştır. Aynı zamanda fırsat eşitsizliğinin, öğrencilerin eğitim olanaklarını sınırlamanın yanında öğretmenlerin öğretme pratiklerini de olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu çalışmanın merkezinde konumlanmasa da pek çok öğretmenin dikkat çektiği ve bireyin karakter gelişiminde ve kimi alışkanlıkları kazanmasına önemli rol oynayan sınıf ortamından yoksunluk hali ve gelecekteki muhtemel sonuçları, altı çizilmeden geçilmemesi gereken bir diğer noktadır.

Kaynakça

- Althusser, L. (2002). İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları. Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Gazete Duvar, Online eğitim: 4 milyon öğrenci online eğitime ulaşamıyor <https://www.gazeteduvar.com.tr/online-egitim-4-milyon-ogrenci-uzaktan-egitime-ulasamiyor-haber-1504917>
- Gazete Duvar, Pandemi döneminde eğitim: 'Bir boşluğa bakıyor gibiyiz' <https://www.gazeteduvar.com.tr/pandemi-doneminde-egitim-bir-bosluga-bakiyor-gibiyiz-haber-1508335>
- Freire, P. (2019). Kültür İşçileri Olarak Öğretmenler: Öğretmeye Cesaret Edenlere Mektuplar. Çev. Çağdaş Sümer. Yordam Kitap. İstanbul.
- Yılmaz, T. (2014). Eğitim Ekonomi İlişisine Eleştirel Bir Yaklaşım. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın.

Boğaziçi Üniversitesi Eylemleri ve İktidar

İrem Eyit

1 Ocak'ta, Melih Bulu'nun Boğaziçi Üniversitesi'ne kayyum rektör olarak atanmasıyla başlayan öğrenci eylemlerine şahit olduk. Öğrencilerin eylemlerinde yansıttığı talepler; akademideki seçimlerin demokratik yollarla yapılması, eleştirel düşünceyi destekleyen özgür ve özerk bir ortamda eğitim görebilmek, LGBTİQ+ karşıtı ve kadın düşmanı politikaların üniversiteler nezdinde terk edilmesi vb. oldu. Öğrencilerin taleplerinin, iktidarın kontrol altına almaya ve kendi düşünce yapısını dayatmaya çalıştığını düşündükleri üniversiteleri özgürleştirme doğrultusunda olduğundan bahsedilebilir. Zaman içerisinde ise bu eylemler, çeşitli üniversite öğrencilerinden ve toplumsal gruplardan gelen destekle Boğaziçi Üniversitesi özelinde olmaktan çıkıp geniş kitlelere yayılmaya başladı. Bu geniş kitlelerin gerçekleştirdikleri protestolar, iktidarın polis aracılığıyla uyguladığı baskılara ve şiddete maruz bırakıldı, çokça sayıda gözaltı ve tutuklama yapıldı. Buna rağmen öğrencilerin başlattığı hareketin etkisi azalsa dahi tam olarak yok olduğu söylenemez. Bu yazıdaysa öğrenci protestoları çerçevesinde gelişen süreci anlatarak akademinin getirildiği noktaya ve akademinin hükümetle olan ilişkisine değineceğim.

Öğrencilerin taleplerinin çıkış noktası, Melih Bulu'nun seçilmiş değil atanmış bir rektör olmasıydı. Öğrenciler, rektörlerin, görev alacakları üniversitede akademisyen olarak çalışan deneyimli kişiler arasından seçilmelerini istiyor. Türkiye'de rektörlerin göreve gelme şekline baktığımızda seçim esasının olduğu zamanları görebiliriz. 80 Darbesi'nin bir ürünü olan Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) yapılaşmasından önceki 35 yıllık süreçte rektörler, seçilerek görev başına getiriliyordu. 1946'da Resmî Gazete'de yayımlanan Üniversiteler Kanunu'nda; iki yıl için göreve gelecek rektörlerin aylıklı ordinaryüs profesör veya profesörler arasından, Fakülte Profesörler Kurulları tarafından salt çoğunluğu sağlayarak seçilebileceği ve her seçim döneminde farklı bir fakülte rektör seçilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu durum, 1981 yılında YÖK'ün kurulmasını ibraz eden kanunla değişmiştir. Yükseköğretim Kanunu'nda; tercihen devlet hizmeti vermiş, en az on beş yıl başarılı hizmette bulunmuş, ikisi profesör olmak şartıyla, dört kişinin YÖK tarafından Devlet Başkanı'na önerileceğine ve Devlet Başkanı'nın bu dört kişiden birini beş yıllığına rektörlük yapması için atayabileceğine değinilir. 1992 yılında Yükseköğretim Kanunu üzerinde yapılan değişiklikte, rektörlerin göreve gelme sürecinde sadece YÖK ve Cumhurbaşkanı'nın değil, üniversite tarafından yapılacak seçimlerin de etkili olmasına karar verildi. Bu değişikliğe göre; ilk etapta üniversite, öğretim üyeleri arasından seçimle altı kişiyi rektör adayı olarak belirliyordu. Daha son-

rasında YÖK, bu altı aday içerisinde üç kişiyi seçip Cumhurbaşkanı'na sunuyor ve o da üç kişiden birini rektörlük görevine atıyordu. Bu değişiklik 1981 yılındaki Yükseköğretim Kanunu daha demokratik bir alana çekilmiştir. Ancak bu alanda kalması çok uzun sürmemiş ve 2016 yılında Kanun Hükmünde Kararname ile yapılan değişiklik üniversiteler, rektör seçimi sürecinden tekrar dışlanmış. 2016'daki değişiklik esasınca en az üç yıllık profesörlük yapmış kişiler YÖK tarafından Cumhurbaşkanı'na önerilir ve Cumhurbaşkanı önerilenler arasından bir kişiyi üniversiteye rektör olarak atar. 2016 yılında yapılan değişiklikler, rektör seçimindeki söz hakkını yalnızca YÖK ve Cumhurbaşkanı'na tanımış ve çalışma arkadaşlarına konu hakkındaki fikirlerini söyleyebilecekleri hiçbir alan bırakmamıştır. 2018 yılındaysa Kanun Hükmünde Kararname ile kanun üzerinde tekrar değişiklik yapılmış ve bu sefer rektörün göreve gelme sürecindeki YÖK'ün etkisine de son verilmiştir. Bu değişiklik, rektör adaylarının profesör olma şartı dururken en az üç yıl profesörlük yapma şartı kaldırılmıştır. Böylece rektörlerin göreve gelmesi için herhangi bir seçim aşaması olmamakla beraber atanma sürecindeki tek yetkili kişi, Cumhurbaşkanı haline getirilmiş ve akademik deneyim şartına gerek duyulmamıştır.¹ Olayın gelişen tarihsel ve hukuki boyutunu gözlemlediğimizde, şu anda, 80 Darbesi'nden sonra getirilen kanundan daha antidemokratik bir uygulamayla karşılaşmaktayız. Bu noktada; öğrencilerin istekleri, rektör atamalarının yeniden 1946 yılındaki gibi seçimle yapılması ve konu hakkındaki karar mekanizmasının yalnızca üniversitedeki akademisyenler olması yönünde. Ayrıca öğrenciler, seçilebilecek kişilerin yeterliliği için akademik başarının ve deneyimin bir kıstas olarak konulmasını da istiyor. Öğrencilere göre; rektörlük için seçilebilecek kişiler, bilim yapılması ve ifade özgürlüğü barındırması gereken bir yer olan üniversitede görev alacakları için yetkinlikleri ideolojileri doğrultusunda değil, akademik yeterlilik şartıyla belirlenmeli. Öğrenciler, rektör atamalarının tek bir kişinin eline bırakılmasındansa akademik yetkinliği ölçen bir sistem içerisinde üniversite bileşenleri tarafından seçimle yapılmasını talep ediyor.

Öğrencilerin bu taleplerine karşılık YÖK'ün yaptığı açıklamada, devletin Boğaziçi Üniversitesi'ne yaptığı maddi desteklere de yer verilmiştir: "Nitekim Boğaziçi Üniversitesinin talebi üzerine Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığınca bu üniversiteye; 2020 yılı başında öngörülen ödeneklere ilaveten yıl içinde proje desteği olarak toplam 50 milyon ek ödenek daha tahsis edilmiştir. (...) Konuyu; tüm akademik ve idari personelinin maaşlarının, tüm giderlerinin, tüm altyapılarının Devlet tarafından karşılandığı, atanan yöneticilerine sürelerinin sonuna kadar, atanan öğretim üyelerine emekli oluncaya kadar devlet tarafından koşulsuz iş garantisinin verildiği, ama yöneticilerinin atanmasında üst kamu yönetiminin söz sahibi olmadığı bir düzenin gerektiğine getirirsek, söylemek gerekir ki böyle bir model yaşadığımız dünyada bulunmamaktadır."² Bu ifadelerden, cumhurbaşkanının, rektörlerin görevlendirilmesindeki tek yetkili kişi olması, devletin üniver-

1. YK, Yükseköğretim Kanunu. Resmi Gazete. 2547 (4 Kasım 1981). Erişim 9 Mart 2021. <<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf>>

2. Yüksek Öğretim Kurulu, "Basın Açıklaması" 2021 <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2021/bogazici-universitesi-ne-rektor-atamasi-yapilmasina-iliskin-aciklama.aspx>>, Erişim Tarihi 10 Mart 2021.

sitelere sağladığı maddi kaynaklarla meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu meşrulaştırma zemininde, üniversitelerin demokratikleşebilmesi için kendilerini finanse etmeleri gerektiği anlamı çıkarılabilir. Ancak mevcut şartlar altında, devlet üniversitelerinin, öğrencilerden para almadığı senaryoda kendi finansmanını sağlaması pek olası değildir. Ayrıca devlet, yaptığı maddi desteği üst kamu yönetimindekilerin şahsi mal varlığından değil, halktan aldığı vergilerle sağlamaktadır. Bu noktada; fikir ve bilimin üretildiği üniversitelerde, özgür bir ortamının sağlanması için önemli olan demokrasi ilkesinin yok sayılmasının, devletin, sunduğu maddi imkanlar yoluyla meşrulaştırma çabası tartışmalıdır.

YÖK'ün açıklamasında bir başka ilgi çeken noktaysa şuydu:

“Dolayısıyla bir üniversitenin başarılı bir şekilde yönetilmesini, atanan rektörün, o üniversitenin kadrolu elemanı olma şartına bağlamanın, akademinin küresel yapısında da anlamlı bir karşılığı ve gerçekliği bulunmamaktadır. (...) Bir üniversitenin başarısı için rektör atama şekli elbette önemlidir, fakat atama süreci sonrasındaki performansı daha da önemlidir. (...) Rektörleri atandıklarında kadrolarının o üniversitede bulunup bulunmadığı ile değil, yıl bazında üniversitesinin eğitim ve araştırma kapasitesine katkısı açısından değerlendirmek, teşvik veya tenkit etmek, hatta bu başlıklarda somut, ölçülebilir ve bilim dünyasının mutabık kaldığı başarısızlıklar varsa bu kişilerin süresinin sonlandırılmasını talep etmek gerekir.”³

Bu sözlerden, rektörün görev öncesindeki başarısını, işe almada bir değerlendirme ölçütü olarak görmeyip görevdeyken yaptığı işlere odaklanmamız gerektiğini anlayabiliriz. Böylece rektörlük için beklenenler, üniversitelerin, üzerine kuruldukları akademik değerlerden kopararak bir yönetim becerisine bağlanmaya çalışılıyor. Üniversitelerde yapılan fikri ve bilimsel üretime ve bu üretim aşamalarına pek aşinalığı olmayan birini üst kademelere getirmek, akademik işleyişin nasıl olacağı konusunda liyakat sorunu ortaya çıkarır. Bu nedenle; akademik deneyimi daha yüksek olan birinin, bahsedilen yönetim becerisine daha çok sahip olacağı düşünülebilir. Akademik işleyişin ve değerlerin içerisinde daha uzun süreli bulunan birinin, üniversitenin geleceği için alınan kararlardaki muhakeme yeteneğinin de daha kuvvetli olacağını söylemek mümkündür. Bu fikir doğrultusunda; atanacak kişinin ileride yapacağı iyi işlere güvenerek ona sorumluluk vermektense gerçekleştirdiği akademik başarıları bakarak göreve alım sürecini yürütmek daha liyakatli olabilir. Ayrıca üniversitelerin, akademik bilgi aktarmak dışında, kendi değerlerine ve geleneklerine bağlı bir birey yetiştirmek gibi bir gayesi de vardır. Bu gayeyi gerçekleştirebilmek için rektörün bu değerlere uygun biri de olması beklenebilir. Bu açıdan bakıldığında rektörün göreve alım sürecinin, üniversitelerin değerlerine yatkın kişi veya kişilerce yürütülmesi, üniversite bileşenleri tarafından kendi akademisyenleri arasından bir rektör seçimi yapılması, üniversitenin değerlerinin ve geleneklerinin muhafaza edilmesi için daha doğru bir tercih olabilir. Bu durumun korunmamasına, Melih Bulu'nun atandıktan sonra, Boğaziçi

3. Yüksek Öğretim Kurulu, “Basın Açıklaması” 2021 <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2021/bogazici-universitesi-ne-rector-atamasi-yapilmasina-iliskin-aciklama.aspx>>, Erişim Tarihi 10 Mart 2021.

Üniversitesi'ndeki çeşitliliğin ve özgürlük değerlerinin bir simgesi olan LGBTİ+ Çalışmaları Aday Kulübünü kaldırması ve yine aynı değerleri temsil eden Kadın Araştırmaları kulübünün kapı kilidini değiştirmesi örnek verilebilir. Melih Bulu, bunu yaparak Boğaziçi Üniversite'sinin kültürünün bir parçası olan özgürlük öğretisine karşı bir tutumda bulunmuştur.

Yukarıda bahsettiğim akademik talep ve görüşleri, Melih Bulu'nun kariyeri özelinde değerlendirmeye çalışacağım. Melih Bulu, lisans hayatını Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin mühendislik fakültesinden mezun olarak tamamlamıştır. Ardından yüksek lisans ve doktorasını, Boğaziçi Üniversitesi'nin işletme bölümünden almıştır. Doçentliğini 2008 yılında, profesörlüğünü ise 2016 yılında almıştır. 2003-2010 yıllarında, Boğaziçi ve İstanbul Ticaret üniversitelerinde İş Stratejisi ve Oyun Teorisi dersleri vererek yarı zamanlı akademisyenlik yapmıştır. 2009'dan itibaren tam zamanlı akademisyen olarak çalışmaya başlamış ve 2010-2014 yıllarında ise İstanbul Şehir Üniversitesi'nde İşletme Bölümü Başkanı olarak görev almıştır. 2016'dan 2019'a kadar İstinye Üniversitesinin kurucu rektörlüğü görevini üstlenmiş ve 2020'de Haliç Üniversitesi'nin rektörü olmuştur. 2021 yılında ise kitlesel bir tepki alarak Boğaziçi Üniversitesi'nin rektörlüğüne atanmıştır. Melih Bulu, akademik hayatının dışında bir süre mühendis olarak çalışmış ve siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Siyasi düzlemde Liberal Demokrat Parti'nin gençlik kolları Genç Yunuslar'ın eski başkanı olarak boy göstermiştir. Ancak politikadaki esas etkinliklerini, AKP çatısı altında yapmıştır. 2002'de AKP Sarıyer İlçe Teşkilatı'nın kurulmasında yer almış, AKP'nin il yönetiminde ekonomiden sorumlu İstanbul il başkan yardımcılığı yapmıştır. 2009 yerel seçimlerindeyse Ataşehir Belediye başkanlığı için AKP'den aday aday olmuştur. 2015 genel seçimlerindeyse AKP İstanbul 1. Bölge milletvekilliğine aday aday olmuştur. Tüm bunlara ek olarak Melih Bulu'nun, AKP hükümetine ve Recep Tayyip Erdoğan'a yapılan olumsuz eleştirilere cevap vermek amacıyla 2008'de kurulan "Sanal Akıncılar" adlı grubu yönettiğine dair iddialar var.⁴ Melih Bulu'nun akademik hayatıyla beraber iktidara yakın bir siyasetin parçası olduğunu görebiliriz. Bu noktada; Melih Bulu'nun rektör olarak atanmasına ilişkin eleştiriler, akademik yetersizliği ve alınan kararın siyasi olduğu endişesi etrafında şekilleniyor. Akademisyenlerin bir kısmı, rektörlük yapabilmek için akademide uzun yıllar emek vermiş olmanın ve üniversitenin yönetim kadrolarında yer almanın gerektiğini savunuyor. Örnek vermek gerekirse, Boğaziçi Üniversitesi'nin eski rektörlerinden olan Gülay Barbarosoğlu'nun göreve gelmeden önce, on iki yıllık profesörlük deneyimi vardır. Ayrıca Gülay Barbarosoğlu, Finans Mühendisliği Programı başkanlığı ve Endüstri Mühendisliği Bölümü Başkanlığı, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Afet Yönetim Merkezi (CENDİM) müdürlüğü ve dört yıl boyunca Boğaziçi Üniversitesi'nde araştırmadan sorumlu Rektör Yardımcılığı yapmıştır. Buna karşın, Melih Bulu'nun kariyer hayatı, yukarıda belirtilenler gibi olup 2016'da profesörlük unvanını almış, işlet-

4. Haber Aktüel. "Modern bir propaganda aracı olarak internet siteleri" (20 Nisan 2008),1. <<https://www.haberaktuel.com/modern-bir-propaganda-araci-olarak-internet-siteleri-haberi-124547.html>>, Erişim Tarihi 10 Mart 2021.

me bölüm başkanlığı yapmış, üç senelik kurucu rektörlük ve bir yıllık rektörlük deneyimi vardır. Boğaziçi'nin yeni rektörü ve eski rektörü arasındaki deneyim farkından da görülebileceği gibi Melih Bulu'nun akademik deneyimsizliğine dair kaygılar var. Melih Bulu'nun rektörlükte başarılı olunabilmesi için gerekli akademik olgunluğa erişmediğini düşünen akademisyenler var.

Bunların yanı sıra, Melih Bulu'nun yaptığı intihal iddialarından rektörlüğüne dair yeni bir tartışma noktası çıkıyor. Melih Bulu'nun yayınladığı birçok yayında, yüksek lisans tezinde ve doktorasında intihal yaptığına dair iddialar mevcut. Melih Bulu'nun yüksek lisans tezinde alıntı yaparken kimi zaman referans verdiği ancak tırnak işareti kullanmadığı ve sayfa numarası belirtmediği öne sürülüyor. Doktora tezinde ise kaynak göstererek alıntı yapmasına rağmen cümleleri yorumlamayıp kelime kelimesine aynı kullandığı ve tırnak işareti koymadığı belirtiliyor.^{5,6} Ayrıca Melih Bulu'nun Int. J. Knowledge-Based Development isimli dergide çıkan "Measuring competitiveness of cities: Turkish experience" adlı makalesinde, Aidan While, Andrew E. G. Jonas, David Gibbs tarafından yazılan bir makalenin özet kısmını tırnaksız bir şekilde kelimesi kelimesine kullanıp üç isim içerisinde yalnızca While'a atıf yaptığı iddia ediliyor.⁷ Melih Bulu'nun yaptığı iddia edilen bu intihaller, akademinin en temel değerlerinin karşısında olan emek hırsızlığına bir örnek niteliğindedir. Akademide bir ürün ortaya konurken emeğe ve fikir mülkiyetine saygı duyulmalıdır ancak intihal yapmak bu saygı alanının dışına taşar.

Melih Bulu'nun Akademisyen olarak tecrübesinin azlığına ve intihal iddialarına karşın Boğaziçi Üniversitesi'ne rektör olarak atanması, kimilerinin aklına bu kararın siyasi olabileceği sorusunu getirmiştir. Melih Bulu'nun, iktidarda bulunan AKP'ye politik görüş olarak yakınlığının, aynı partiye mensup Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın kararını etkileyip etkilemediği söz konusudur. Mevcut şartlar altında Cumhurbaşkanı'nın Melih Bulu'yu rektör olarak ataması yasalara uygundur. Ancak bu kararın neye dayanılarak verildiği, altında siyasi motivasyonlar olup olmadığı hâlâ şüphelidir. Melih Bulu'nun rektörlüğe geliş sürecinde liyakatin mi temel alındığı, yoksa üniversitelerde siyasi bir yayılma mı amaçlandığı konusunda endişeler vardır. Öğrencilerse Melih Bulu'nun rektörlükte başarılı olabilmek için akademik eksikliklerinin bulunduğunu ve alınan bu kararın siyasi nitelikte olduğunu savunuyor. Bu doğrultuda öğrenciler, mücadelelerini üniversitelerin siyasilerin kararına bırakılmayacak özgürce bilim ve fikir üretilen bir yer haline gelmesi için veriyor. İktidar, uzun zamandan beri belediyelerde de örneklerini görebileceğimiz kayyum politikasını, üniversiteler üzerinde uyguluyor. Şüphesiz Melih Bulu, seçimsiz ve antidemokratik olarak atanan ilk rektör değil. Bulu'nun Boğaziçi Üniversitesi'ne atanması tekil bir olay olarak değerlendirilmemeli; onun atanması, aslında yıllardan beri süregelen bir sürecin parçası. Hükümetin belli bir zamandan beri, kurumları kendi ideolojik görüşleri çerçevesinde

5. Birgün Gazetesi. "Melih Bulu'nun yüksek lisans tezinde de intihal yaptığı ortaya çıktı" (8 Şubat 2021), 1. <<https://www.birgun.net/haber/melih-bulu-nun-yuksekk-lisans-tezinde-de-intihal-yaptigi-ortaya-cikti-333528>> (10 Mart 2021)

6. Teyit. "Boğaziçi Üniversitesi Rektörü Melih Bulu'nun doktora tezinde intihal yaptığı iddiası" (14 Ocak 2021), 1. <<https://teyit.org/analiz-bogazici-universitesi-rektoru-melih-bulu-nun-doktora-tezinde-intihal-yaptigi-iddiasi>> (10 Mart 2021)

7. Aykırı. "Melih Bulu'nun intihal olayı nedir" (2021), 1. <<https://www.aykiri.com.tr/melih-bulu-nun-intihal-olayi-nedir/8420/>> (10 Mart 2021)

şekillendirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu doğrultuda, kendi partisinin fikirlerin karşıt olduğunu İktidar, uzun zamandan beri belediyelerde de örneklerini görebileceğimiz kayyum politikasını, üniversiteler üzerinde uyguluyor. Şüphesiz Melih Bulu, seçimsiz ve antidemokratik olarak atanan ilk rektör değil. Bulu'nun Boğaziçi Üniversitesi'ne atanması tekil bir olay olarak değerlendirilmemeli; onun atanması, aslında yıllardan beri süregelen bir sürecin parçası. Hükümetin belli bir zamandan beri, kurumları kendi ideolojik görüşleri çerçevesinde şekillendirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu doğrultuda, kendi partisinin fikirlerin karşıt olduğunu düşündüğü kurumların yönetim kadrosunu tepeden inme bir şekilde değiştirerek kurum genelinde baskı kurmaya çalıştığı, özellikle 2016'dan sonra KHK'larla hukuksuz şekilde üniversitelerden uzaklaştırılan Barış Akademisyenleri örneğinden de görülecektir.⁸ Kurum üzerinde geniş çaplı yetkisi olan kişinin, iktidarın benimsediği politikardan farklı bir tutum sergilediğinde görevine son verilme ihtimali vardır. Bu kişinin yerine onun yetkisinden faydalanıp hükümetin fikirlerini yayabilecek ve deyim yerindeyse dayatabilecek birinin geçmesi sağlanır. Böylece muhalif bir kesimin oluşması veya sesini duyurması iyice zorlaşır. Üniversitelere yapılan rektör ataması da bu düşüncenin bir sonucudur. Üniversitelerdeki iktidar karşıtı çoğunluğun potansiyel olarak varlığı veya etkisi, rektör atamasıyla bastırılmak istenmektedir. Boğaziçi Üniversitesi'nde Melih Bulu'nun istifasının talebiyle başlayan öğrenci eylemlerinin giderek kitleselleşmesinin bir nedeni de iktidar baskısını tüm üniversite öğrencilerinin hissetmesidir. Üniversite öğrencileri, akademik hayatlarını, siyasi bir dayatmanın olmadığı demokratik bir ortamda sürdürmek istiyorlar.

Kaynakça

Aykırı. "Melih Bulu'nun intihal olayı nedir" (2021), 1. <<https://www.aykiri.com.tr/melih-bulu-nun-intihal-olayi-nedir/8420/>> (10 Mart 2021)

Birgün Gazetesi. "Melih Bulu'nun yüksek lisans tezinde de intihal yaptığı ortaya çıktı" (8 Şubat 2021), 1. <<https://www.birgun.net/haber/melih-bulu-nun-yuksekk-lisans-tezinde-de-intihal-yaptigi-ortaya-cikti-333528>> (10 Mart 2021)

DW. " "Barış için Akademisyenler" davaları: "Biz suç işlemedik" " (20 Nisan 2019),1. <<https://www.dw.com/tr/baris-icin-akademisyenler-davaları-biz-suç-ışlemedik/a-48414075>> (10 Mart 2021)

Haber Aktüel. "Modern bir propaganda aracı olarak internet siteleri" (20 Nisan 2008),1. <<https://www.haberkuel.com/modern-bir-propaganda-araci-olarak-internet-siteleri-haberi-124547.html>>, (10 Mart 2021)

Teyit. "Boğaziçi Üniversitesi Rektörü Melih Bulu'nun doktora tezinde intihal yaptığı iddiası" (14 Ocak 2021), 1. <<https://teyit.org/analiz-bogazici-universitesi-rektoru-melih-bulu-nun-doktora-tezinde-intihal-yaptigi-iddiasi>> (10 Mart 2021)

YK, Yükseköğretim Kanunu. Resmi Gazete. 2547 (4 Kasım 1981). Erişim 9 Mart 2021. <<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf>>

Yüksek Öğretim Kurulu, "Basın Açıklaması" 2021 <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2021/bogazici-universitesine-rector-atamasi-yapilmasina-iliskin-aciklama.aspx>>, (10 Mart 2021)

Yüksek Öğretim Kurulu, "Basın Açıklaması" 2021 <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2021/bogazici-universitesine-rector-atamasi-yapilmasina-iliskin-aciklama.aspx>>, (10 Mart 2021)

8. DW. " "Barış için Akademisyenler" davaları: "Biz suç işlemedik" " (20 Nisan 2019),1. <<https://www.dw.com/tr/baris-icin-akademisyenler-davaları-biz-suç-ışlemedik/a-48414075>> Erişim Tarihi 10 Mart 2021.

Yoksulluk İnsan Hakları İhlali Değildir!

Deniz Durdu

“Yoksul ve düşkünün anlatmaya yetmiyordu literatür. Jargonu arabeskler ötelendi. Kime küfür bu haykırış ahmak? Onlar senin olmamanı istiyorlar burada, olacak.
Gazapizm – Kafam Karışıyor”

Giriş

Yoksulluk literatüründeki çalışmaların çoğunda olduğu gibi bu çalışmanın da günümüzde küreselleşmenin etkisiyle piyasa sisteminin yaygınlaştığı, yoksulluğun giderek arttığı; bu durumun, toplumsal sorunların derinine yerleşerek kronikleştiği ve evrensel insan haklarının tehdit edildiği savıyla başlaması beklenir. Ancak yoksulluğu bir insan hakkı ihlali olarak görme eğiliminde olan yazıların, bu sıradanlaşan başlangıcı yaparak olguyu, mevcut kapitalist toplumsal formasyonun içerisine sıkıştırdığını ve yoksulluğu ele alırken başvurulan kavram-sallaştırmaları, bölüşüm problemine indirgeme eğiliminde olduğunu düşünüyorum.

Dolayısıyla bu çalışmada yoksulluk ve insan hakları ilişkisini ele alırken yoksulluğun bir insan hakları ihlali olarak kabul edilemeyeceği argümanını ortaya atıyorum. Bu argümanımı temellendirmek için gerekli olan nesne-kavram ilişkisini açıklamak adına mevcut üretim ilişkilerinden hareket etmeyi tercih ediyorum. Toplumsal ilişkileri değerlendirirken, kendi organik bütünlüğü içerisinde ele alınması gereken üretim ilişkilerini göz ardı ederek, oluşturduğumuz kavramlar üstünden, tümdengelimci bir mantıkla hareket etmenin problemliliğini düşünüyorum. Yoksulluk kavramından hareket ederek toplumsal olguyu veya araştırma nesnemizi değerlendirme çabasının, meseleyi ancak ve ancak bir bölüşüm problemine indirgemekten öteye gidemeyeceğini; bu nedenle yoksulluğu tanımlama ve onunla “mücadele etme” meselesini kapitalist formasyon halısının altına süpürmekten başka bir işe yaramayacağını tartışmaya açmak istiyorum.

Kavramları Toplumsal Gerçeklik Zemininde Ele Almak

Yoksulluğun ne olduğu meselesi, insan hakları kavramıyla birlikte gündeme geldiğinde çeşitli soyutlamalardan hareket eder. Akla ilk

geldiği biçimiyle, bireyin, temel ihtiyaçlarını karşılamaktan mahrum olması, insanlık onuru için kabul edilebilir değildir. Peki ama kapitalist toplumsal formasyonun içerisinde var olan bireyin insanlık onuru olarak tarif edilen şey nedir? İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin (İHEB) 23. maddesi bize bu konuda yardımcı olabilir:

1. Herkesin çalışma, işini özgürce seçme, adil ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkı vardır.
2. Herkesin, herhangi bir ayırım gözetilmeksizin, eşit iş için eşit ücrete hakkı vardır.
3. Çalışan herkesin, kendisi ve ailesi için insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlayacak düzeyde, adil ve elverişli ücretlendirilmeye hakkı vardır; bu, gerekirse, başka toplumsal korunma yollarıyla desteklenmelidir.¹

Sahip olduğumuz bu evrensel hak bizlere şunları sunar: Birey, içinde yaşadığı toplumda temel ihtiyaçlarını karşılamak için çalışma hakkına sahiptir. Hatta çalışmama durumu söz konusu olmasın ve mevcut üretim ilişkilerinin dışında kalmanın yıkıcılığına maruz kalmasın diye işsizliğe karşı korunma hakkına dahi sahiptir. Bununla birlikte birey çalışmak istediği mesleği özgürce seçer ve sermaye ile girdiği ilişkide yasalar tarafından korunan tarafın kendisidir. Adil ve elverişli koşullar, sermaye tarafından yerine getirilmesi gereken yükümlülükler olarak yasalara tabi tutulmuştur. Son olarak herkes insanlık onuruna yaraşır bir yaşam sağlayacak düzeyde, adil ve elverişli bir ücret alamıyorsa başka toplumsal korunma yolları oluşturulması gereklidir.

İlk soru: Kapitalist formasyon içerisinde bireyin “insanlık onuru” neye denk düşer? Bu soruya “varlığını, çalışarak sürdürme hakkına sahip birey ve ona yaşama hakkını korumada yardımcı olacak ve toplumsal korunma yolları sağlayacak bir kimlik” cevabı verirsek insanlık onuruyla, insanın, emeğini özgürce satma hakkı arasında bir bağ kurmuş oluruz. Buradan hareketle insanın varlığının toplumsal olduğu konusunda birbirine yakın iki düşünür olarak bilinen Karl Polanyi ve Karl Marx'ın analizlerine başvurmak anlamlı olacaktır.

Polanyi ve Marx'ta Yoksulluk, İnsanlık Onuru ve Emek

Polanyi'nin, Büyük Dönüşüm başlıklı çalışmasında altını çizdiği yerlerin, bu tartışmada bize katkı sunacağını düşünüyorum. Öncelikle 18. yüzyıl İngiliz toplumunun dönüşümünün önemli aşamalarından birisi olarak vurguladığı Speenhamland Yasası'na odaklanmakta fayda var. Bu yasa, temel olarak feodal üretim ilişkilerinin çözülmesi için başlatılan ilkel birikim -çitleme veya çevirme hareketi olarak da adlandırılıyor-sürecinin toplumsal etkilerine karşı mevcut toplumsal düzeni koruma çabası olarak karşımıza çıkıyor. Kır alanlarının ilkel birikim biçimiyle tasnifi ve kentlerde gelişmekte olan dokuma sanayiine gereken işçi gücünün sağlanması için kır-kent arası göçün desteklenmesi, birtakım

1. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 10 Aralık 1948, <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/> Erişim tarihi: 26 Ocak 2021.

problemlere neden oluyor.

Speenhamland Yasası da bu problemin çözümü için, kente gelen göçmenlerin yemek ve barınma ihtiyaçlarının kilise tarafından ya da daha doğru bir tabirle bir hayırseverlik organizasyonu tarafından karşılanmasını öngörüyor. Böylece sanayi proletaryası ile işsiz göçmenler arasında bir eşitsizlik yaşanıyor. On altı saate varan çalışma sürelerine karşın proletarya, temel ihtiyaçlarını karşılamada işsiz göçmenlerden dezavantajlı konuma düşüyor. Bunun sonucunda iş gücü ihtiyacı karşılanamaz hale geliyor.

Polanyi bu durumu; “Sanayi Devrimi’nin en canlı döneminde, 1785’ten 1834’e kadar, İngiltere’de bir emek piyasasının yaratılması Speenhamland Yasası’yla engellendi” şeklinde ifade eder.² Bunun yanı sıra, “yaşam hakkı’ denen sosyal ve ekonomik buluş” olarak nitelediği bu yasanın 1834 yılına kadar emek piyasası oluşumunu engellediğini, ücret sistemini olumsuz etkilemesiyle yürürlükten kaldırıldığını ve yürürlükten kaldırılmasıyla ücret sisteminin evrenselleştirilmesine katkı sağladığını belirtir.³

Polanyi’nin, emeğin meta tanımını soyutluk olarak ele alması ve onu toprak ve parayla birlikte meta oluşlarının hayal olduğunu belirtmesi⁴ emek piyasasının oluşumunu “gerçekleştirilişinde kullanılan insanlık dışı yöntemlere karşın, özgür emek piyasası, mali açıdan, bütün taraflar için yararlı oldu” diyerek irdelemesine neden olur.⁵ Burada bu yazının haddini aşan ancak işaret etmemiz gereken temel bir problem vardır. Yasaların, devletlerin, toplumları çeviren yapıların piyasa ilişkilerinden ayrıştığı ön kabulü büyük bir bela olarak karşımızdadır. Burada kritik bir eşik atlanır.

Friedrich Engels, Anti-Dühring’te “Ahlak ve Hukuk: Eşitlik” başlığı altında; “Önce, nesneden hareket ederek, nesnenin kavramı imal edilir; sonra bütün ters çevrilir ve nesne kopyasına, yani kavrama göre değerlendirilir. Kavram nesneyi değil ama nesne kavramı kendine örnek alınmalıdır” diye ifade ederken⁶ Köse ve Bahçe ise bu durumu, “Gerçekliği ele geçiren egemen düşünce, artık salt bir düşünce değildir; tarif ettiği gerçekliği mutlaklaştırarak, normalleşmesi üzerinde ideolojik bir işleve sahip olur” şeklinde açıklar.⁷

Bu iki hatırlatma ışığında Polanyi’nin, 1834’te Yoksulluk Yasası’ndaki reformla özgür emeğin özgür emek piyasasıyla var olmasının her iki taraf için iyi olduğu vurgusunu ele alalım. Polanyi’nin, yoksulluk olgusunun üstünden siyasal iktisat tartışmasının ilerlediğine yönelik vurgusu tam da bu kavramların şeyleşmesi meselesine örnek olarak verilebilir. Kriz anlarında yaşanan problemin çözümü için gerçekliğin dönüştürülmesine karşın eleştirel düşüncenin tutumu Köse ve Bahçe tarafından şöyle ifade edilir;

2. Karl Polanyi, Büyük Dönüşüm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 125.

3. a.g.e., s. 127.

4. a.g.e., s. 120.

5. a.g.e., s. 125.

6. Friedrich Engels, Anti-Dühring, Ankara: Sol Yayınları, 2010, s. 151.

7. Ahmet Haşim Köse ve Serdal Bahçe, “Yoksulluk Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek”, Praksis Dergi, S. 19, 2009, s. 385.

“Kapitalizm kendi gerçeklik alanını parçalayıp dönüştürdükçe eleştirel düşünce geleneği, bu yeni gerçeklik amalgamı içinde kendine yeni ‘gerçeklikler’ aramaya yönelmiştir. Bu dönüşümün doğal sonuçlarından biri radikal düşünce geleneğinin, kendi tarihsel köklerine kıyasla, hiç olmadığı kadar ‘gerçekçiliğe’ yönelişi olmuştur.”⁸

İnsanların, emeklerini satmalarına rağmen çalışmayanlardan daha yoksul duruma düştükleri bir ortamda gerçekleştirilen reformlarla, yeni üretim ilişkisinin ihtiyaç duyduğu emek gücü talebinin yarattığı ekonomik ve toplumsal kriz aşılmıştır. Bu durum, yoksulluk meselesini, çalışıyor olmaktan çalışmıyor olmaya çeviren bir müdahale momentini simgeler. Polanyi, var olan krizin aşılması için emek piyasasına sahip kapitalist üretim ilişkilerinin tamamlanmasının her iki taraf için iyi olduğunu ve daha sonra toplumsal sorunun içerisinde bu çatışma ortamının yoksulluk sorunu bağlamında evrensel bir sorun olarak araştırıldığını belirtir. Halbuki mesele, piyasa yasalarının, insan olanaklarının sınırı olarak kabul edilmesi değildir; toplumun kendisiyle sınırlıdır. Toplumun içindeki bireylerin sınırları bir noktada piyasa yasalarının sınırlarının önündedir ancak bu durum pek anlaşılmamıştır.⁹ Toplumun içindeki bireylerin sınırlarının piyasa yasalarının önünde olması neyi ifade eder?

Bireyin Sınırlarını Piyasa Belirler mi?

Polanyi, piyasa sistemi ve bu sistemin gerektirdiği düşünce biçimi bireysel çıkarların emek, toprak, para gibi hayali metalarla çevrelendiğini belirtir. İnsanın toplumsal bir varlık olarak ya da onun insanlığını -etik ahlaki bir kategori olarak insanlık- yok eden, atomize bireyler olarak çıkar ilişkilerine indirgeyen bir alan olarak ekonomik alan tarifi yapar.¹⁰ Bu alanın yarattığı bireysel çıkar çatışması toplumsal alanın içerisine alınır ve bu çatışmanın kontrol edilmesi için yeniden dağıtım modelleri uygulanır.¹¹ Çünkü piyasaların kendi kendisini dengeye getirmesi, düpedüz bir ütopyadan ibarettir.¹²

Ekonomik alan, içerisinde çıkarların söz konusu olduğu ve bireylerin, benliklerini kurgularken bunun üzerinden hareket ettiği bir özgürlük alanıdır. Orada kişisel çıkarlarının peşinde koşan birey, toplumsal yaşam içerisinde Aristocu bir mantıktan hareketle bencilliği bir kenara bırakan paylaşımcı bir toplumsal varoluştur. Politik iktisat araştırmaları da meseleyi ekonomik alan ve politik alan arasında kapitalizmin yarattığı çelişkiye değil, ekonomik alan içindeki çatışmaya yöneltir ve bu nedenle toplumsal olanı kaçırır; ancak kapitalizmin sonunu getirecek olan, aslında bu çelişkidir. Polanyi'nin kapitalizm eleştirisi, mevcut gerçeklikten hareket etmek yerine ona kategoriler olarak yaklaşır ve onu ikiye ayırır. Ekonomik alanı da toplumsal alan tarafından kontrol altına alınabilir, içerilebilir ya da düzenlenebilir bir alan olarak kavrar. Bu bağlamda, temelde aşkın olanın kendisini var kabul etme ihtiyacının eleştirisi olarak Antonio Gramsci'nin stato integrale kavramına ba-

8. a.g.m., s. 386.

9. Karl Polanyi, a.g.e., s. 135.

10. Karl Polanyi, a.g.e., s. 120.

11. a.g.e., s. 96.

12. a.g.e., s. 36.

kılabilir. Ancak burada Polanyi'nin yarattığı bu ayrımın bütünleşik bir ideadan hareket ettiğini ve sonunda aşkın bir öznenin müdahalesiyle düzene gireceği inancına yaslandığını açıklamaya çalışacağım.

Yoksulluğu Kapitalist Formasyonun İçerisinde Bir Bölüşüm Problemine İndirmek

Toplumsal ilişkiler bütünü içindeki çatışma piyasaların içinde çıkarlarını gözetken özgür bireyler tarafından var edilir. İnsanlık onuru, emek piyasası içerisinde özgür emeğin çalışması olarak belirlendikten sonra artık bu insanlığın, insanlık onurunun bir koruyucuya ihtiyacı vardır. Onun bu hakkının koruyucusu ve hakkını kullanırken karşılaştığı problemlerin çözümünde ona destek olacak, toplumsal korunma yollarıyla destek verecek olan şey nedir?

Taraflardan söz ediyorsak bir denge durumu, bir sıfır noktası da olmalıdır. Burada regülasyon talebi, toplumsal kriz anında, örgütlü emek ve sermaye karşı karşıya geldiğinde toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde talepler olarak belirecektir. Ancak üretici güç haline gelmiş emek olmazsa bu olgudan söz edebilir miyiz? Dolayısıyla özgür emek piyasası gereklidir.

Piyasa mantığı birtakım regülasyonları gerekli kılar. Bayrakdar'a göre, Polanyi, gerçekçi sosyal bilimci konumu gereği toplumsal bütünlüğün içerisindeki sınıf çatışmasının demokratik biçimini savunur;

“Piyasa güçlerinin sınırlandırılması ve piyasaların kendi başına bırakılmaması yönünde görüşler savunan pek çok düşünür gibi devlet kurumunun ekonomik yapının içinde çok önemli görevler üstlenmesi gerektiğini ileri sürer. Polanyi analizlerinde, geçmiş toplumların tarihine bakarak ilkel toplumlarda, devletin toplumdaki üretimin yeniden dağıtımına yönelik bir fonksiyonu olduğu ve bunun, toplumun diğer öğeleriyle bütünsel bir ilişki içinde çalıştığı çıkarımına ulaşmıştır.”¹³

Toplumsal düzeni -ki bunun ideali Polanyi'ye göre demokratik toplumdur- ekonomik alana yarattığı bir baskı olarak kurgulamak için devletin meşru demokratik alana ihtiyacı vardır. “Polanyi'ye göre, ekonomi ve demokrasi aslında tek bir amaca hizmet etmektedir. Bu amaç: İnsanların, eşit ve özgür bir şekilde gelişimlerine devam etmesidir.”¹⁴ Devletin bu müdahalesi, demokrasinin öncülüğünde ekonominin toplumsal alan üstündeki yıkıcı etkisini engellemeyi ön görür.

Artık birey, çalışma hakkına sahip özgür emek olarak ekonomik alanda kendisini var ederken, aynı zamanda burada yaşadığı haksızlığa ve piyasanın yıkıcı etkilerine karşı toplumsal alanın içerisinde bir vatandaş olarak da kendisini var edebilecektir. Ancak bununla birlikte, devletin hakem rolünü sürdürmesi için kendi kolektif öznesini de yaratma hakkı vardır. Özgür emek piyasası içerisinde çalışarak elde edeceği ücret-

13. Seda Bayrakdar, “Kapitalizmin Krizlerinin Karl Polanyi Penceresinden Analizi”, Akademik Hassasiyetler, C. 6, S.11, 2019, s. 331-352.

14. a.g.m., s. 347.

evrensel bir hak olarak hem korunması hem de demokratik ve evrensel bir hak olarak bu hakkını savunması için örgütlenme hakkına da sahip olması bu nedenle gereklidir.

Halbuki bu, tam da Engels'in bahsettiği gibi, gerçekliği, nesneden hareket ederek üretilen kavram üstünden değerlendirme girişimidir. Marx'ın, emek piyasasına ve üretim ilişkilerine bakışının sonucunda nasıl bir noktaya ulaşıyoruz?

Marx, Gotha Programı'na aldığı kenar notlarına net bir ifade ile başlar: "Emek, bütün zenginliğin kaynağı değildir. Doğa da emek kadar, kullanım değerlerinin kaynağıdır, ki, emeğin kendisi de doğal gücün, insanın emek gücünün ifadesinden başka bir şey değildir."¹⁵ Zenginliği üreten şey olarak kullanım değeri ne anlama gelir? Emek ve doğanın ilişkisi kullanım değeri olarak düşünüldüğünde ne ifade eder?

Özel mülkiyet kavramı ya da bir insan hakkı olarak özel mülkiyet, üretim araçlarına sahip olma durumu üzerinden sermayeyi tanımlamak için kullanılır. Bununla birlikte üretim araçlarının, işlevini yerine getirmesi için emek gücüne ihtiyacı vardır. Kullanım değeri burada kendisini gösterir. Özgür emek piyasası içerisinde birey, emek gücünü talep doğrultusunda özgür iradesiyle sermayeye kiralar. Tüm bu özgür irade ve özgür birey mefhumlarını tartışmayı bir kenara bırakarak bu ilişkinin sonucunda ortaya çıkan sonuç nedir?

Grundrisse'de Marx bu durumu şu şekilde irdeler; "Mülkiyet ile emeğin birbirinden kopmuş olması sermaye ile emek arasındaki bu mübadelenin zorunlu yasasıdır."¹⁶ Emek mülkiyetten koptuğunda "nesne olarak mutlak yoksulluk, öbür yandan özne ya da eylem olarak tüm zenginliklerin genel potansiyeli olduğu şeklindeki her bakımdan birbiriyle çelişkili tezler, karşılıklı birbirini koşullamakta ve bizzat bu özgül emek biçiminin özünden ileri gelmektedir."¹⁷ Böylece "Sermaye için kullanım değeri olan emek, demek ki işçi için salt mübadele değeridir; verili bir miktar mübadele değeri. Sermaye ile mübadeleye girip, para karşılığında satılmakla, emek bu özgül işlevi yüklenmiştir."¹⁸ Emeğin, zenginliğin kaynağı olarak kullanım değeri bunu ifade ederken; doğanın insan tarafından dönüştürülmesi ve kaynaklarının kullanılması, emek dışı bir kullanım değeri olarak toplumsal zenginliğe katılır; ancak elbette buradaki ilişki, doğanın kullanımındaki emek süreçlerini dışlamaz.

Gotha Programı'na alınan notlara bakacak olursak; "Emeğin toplumsal bakımdan gelişmesi ve böylece zenginliğin ve kültürün kaynağı olması ölçüsünde, emekçiler arasında yoksulluk ve yoksunluk, emekçi-olmayanlar arasında da zenginlik ve kültür gelişir."¹⁹ Böylece toplumsal ilişkilerin temelinde var olan özel mülkiyet işçi sınıfının bağımlılığının temelini oluşturduğu için "(...) bütün biçimiyle, yoksulluğun ve köleliğin nedenidir."²⁰

15. Karl Marx ve Friedrich Engels, Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi, Ankara: Sol Yayınları, 2010, s. 20.

16. Karl Marx, Grundrisse, İstanbul: Birikim Yayınları, 2018b, s. 320.

17. a.g.e., s. 321.

18. a.g.e., s. 334.

19. Karl Marx ve Friedrich Engels, a.g.e., s. 22.

20. a.g.e., s. 23.

tin Marx'ın bireyin üretim ilişkileri içerisindeki konumunun mutlak yoksulluğu üretmesini, onun kendi emeğinden mahrum bırakılmasına, ürettiği zenginlik karşısında yoksulluktan başka bir şey Marx'ın bireyin üretim ilişkileri içerisindeki konumunun mutlak yoksulluğu üretmesini, onun kendi emeğinden mahrum bırakılmasına, ürettiği zenginlik karşısında yoksulluktan başka bir şey kazanmamasına bağlaması, kapitalizmin sahip olduğu çelişkinin temelinden hareket eder. Köse ve Bahçe, kapitalizmde yoksulluk kimliğinin sahiplerini şu şekilde belirtir:

“Emekleriyle geçinmeye çalışanlar, kentlerin varoşlarına yedeklenmiş işsizler ordusu, tarım emekçileri, mülksüz köylüler; yani yarattıklarından daha azını alanlar ve emekçi dahi olmaları mümkün olmayan dışlanmış kitleler. Söz konusu kitleler, kapitalizmin temel ilişkisine tabi olarak, toplumların tarihinde belirlenirler. Bu belirlenimin sonucunda oluşan kitlelerin toplumsal kimlikleri ‘yoksullar’ değil, ait oldukları sınıflardır. Çok farklı toplumsal konumlanışa sahip bu kitlelerin ‘yoksullukta’ ortaklaşmalarının nedeni, yarattıkları değere üretim araçlarının mülkiyetine sahip sınıfların doğrudan ya da dolaylı olarak el koymaları ya da onları değer sürecinin dışına itmeleridir.”²¹

Böylece iki düşünürün analizleri arasında temel bir dünya görüşü farkı kendisini gösterir. Marx'ın analizleri, kapitalizmin üretim ilişkilerinin temelini sorgulamaya ve toplumsal olanın içerisinde var olan bireyin ontolojik analizini, onun sahip olduğu doğal emeğin kullanımının biçimi üzerinden yapmaya odaklanır. Bu analiz, aslında toplumsal ilişkilerin organik bütünlüğünü kavramak için bir başlangıç noktasıdır. Dolayısıyla Marx, kapitalizmin sahip olduğu bu çelişkileri diyalektik bir ilişki olarak kavrar ve toplumsal ilişkileri yarattığı sonucuna varır.

Bu çalışmanın kapsamı ve hedefleri doğrultusunda yabancılaşma kavramının detaylıca irdelenmesi mümkün değildir. Ancak Polanyi'nin aksine Marx, toplumsal ilişkileri kategorik alanlara bölme eğilimine sahip değildir. Onun analizinin organik bütünlüğünün altının çizilmesinin sebebi budur. O, yabancılaşma kavramını insanın kendi emeğine yabancılaşarak toplumsal varlığına yabancılaşmasına doğru hareket eden süreci göstermek üzere kullanır. Bu kavram üzerinden toplumsal ilişkilerin de somut bir ürün gibi insan tarafından üretildiğini ve sahip olduğumuz her toplumsal yapının bunun ürünü olduğunu ortaya çıkarma hevesindedir. Aslında burada;

“Onto-epistemoloji kavramı devreye girer. Bu kavram, insanın ontolojisinin toplumsallık içerisinde düşünülebileceğine ve epistemolojik bir özne olarak insanın eylemlerinin ontolojinin ve epistemolojinin birlikte düşünülmesi yoluyla kavranabileceğine işaret eder.”²²

Dolayısıyla Polanyi'nin düzenleyici terazisi demokrasi, hukuk ve devlet ya da toplumsal alan ile ekonomik alanlar, Marx'ın analizleri için belirgin ayrımlar ve üretim ilişkilerinden bağımsız kavramlar olamaz. Onlar, insanın varoluşunun, mevcut toplumsal formasyonun içerisinde

21. Ahmet Haşim Köse ve Serdal Bahçe, a.g.m., s. 392.

22. Deniz Durdu, “Nesnel ve Tarihsel Gerçekliğin Gerekli Olanı Devrim: Antonio Gramsci'nin Tarihsiciliği”, Birikim Dergisi, S. 376, 2020, s. 86.

yarattığı değer kendisine yabancılaşma sürecidir. Devlet, aile, hukuk, demokrasi ve toplumsal ilişkilerin geri kalan biçimlerinin kavranması belirlenim olarak değil, onto-epistemolojik bir varoluş olarak kavranır. Dolayısıyla Polanyi için ideal bir insan tipi, insan onuru kavramı varken Marx'ın ele aldığı insan, gerçekliğin kendisinde var olan insandır. Elbette bir insan doğası yaklaşımına sahip olan Marx için önemli olan, insanın önce doğaya, sonra da kendisine yabancılaşmasının nesnel ve tarihsel gerçekliğinin somut koşullarını analiz etmektir. Olması gerekeni yaratacak olan da o çelişkilerin farkına varacak olan insandır, bir başka epistemolojik özne arayışı yoktur.

Marx, yoksulluğu insanın haklarının ihlali olarak gören ve bu durumun giderilmesi için hukuksal bir bölüşüm hakkı temellendirmesi yapanlara karşı çok önceden temel bir soru sormuştur. “Ekonomik ilişkiler, hukuksal kavramlar tarafından mı düzenlenir, yoksa, tersine, hukuksal ilişkiler ekonomik ilişkilerden mi doğar?”²³ Yukarıda tartıştığımız, insanı kavrayış arasındaki farklılıkları düşündüğümüzde konumuza odaklamak için başvurduğumuz bu soru, Polanyi'nin ve takipçilerinin cevaplamaktan kaçındığı en temel sorulardan birisidir. Ayrım temel olarak buradadır. “Burjuva toplumundan makul bir eşitlik ve barış isteği, reformist solun gerçekçilik tutkusunun ve bilme yönteminin tarihsel hastalığıdır”²⁴ Polanyi'nin belirlenimci kategorilerinin aksine Marx; “Toplumsal ilişkiler, üretici güçlere sıkı sıkıya bağlıdır. (...) toplumsal ilişkilerini maddi üretkenliklerine uygun olarak kuran aynı insanlar, toplumsal ilişkilere uygun olarak da ilkeler, düşünceler ve kategoriler üretirler” der.²⁵ Dolayısıyla Marx için yoksulluk, insanın sahip olduğu evrensel hakların ihlali olarak değil, zenginlikten mahrum bırakılan emeğin somut durumudur denebilir. Bu üretim ilişkilerinin sahip olduğu çelişkiler, onun karakterini açığa çıkartmaya devam ettiği ve yoksulluğu ürettiği için durmaksızın büyüyen bir proletarya yaratır. Ona göre, yoksulluk bir adil bölüşüm problemi olarak değerlendirilemez, sömürünün aşılmasıyla ortadan kalkacak bir devrimci sürecin yaratıcı çelişkisidir.

Marx, bölüşüm meselesiyle alakalı, “Burjuvazi bölüşüm sisteminin adil olduğunu iddia etmiyor mu?” sorusunu sorar ve şu şekilde atıfta bulunur;

“Komünist toplumun daha yüksek bir aşamasında, bireylerin işbölümüne köleleştirici bağımlılıkları ve bu aradan zihinsel emek ile bedensel emek arasındaki karşıtlık sona erdiği zaman; emek artık yalnızca bir geçim aracı değil, ama kendisi yaşamsal gereksinim olduğu zaman; bireylerin çok yönlü gelişmeleri, üretken güçlerini de artırdığı ve kooperatif zenginliğin bütün kaynakları gürül gürül fışkırdığı zaman – ancak o zaman burjuva hukukunun dar ufukları tümüyle aşılabılır ve toplum, bayraklarının üstüne şu yazılabilir ‘herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinimine göre!’”²⁶

Bu toplumsal ilişkiler bütünü mevcut kapitalist formasyonun içeri-

23. Karl Marx ve Friedrich Engels, a.g.e., s. 24.

24. Ahmet Haşim Köse ve Serdal Bahçe, a.g.m., s. 391.

25. Karl Marx, Felsefenin Sefaleti, Ankara: Sol Yayınları, 2018a, s. 109.

26. Karl Marx ve Friedrich Engels, a.g.e., s. 27.

sinde kendisini var etmeden, insanın, soyut ahlaki değerlere bağlı bir eşitsiz bölüşümün ahlaksızlık ve/veya haksızlık olduğunu belirtmesi, gerçekliği kavramak değil; onu ahlakçı bir duruşla eleştirmekten başka bir şey değildir. Köse ve Bahçe bu durumu şöyle ifade ederler;

*“Bu durumun haksızlık olduğunu yalnızca sahip olduğumuz ahlaki nedenlere dayanarak söylemek, gerçekliği ahlakla eleştirmektir, ki bu gerçekliğin yeniden üretilmesinden başka hiçbir işe yaramaz. Çünkü ahlakçılar eninde sonunda kurulmuş bir iktidar alanının gerçekçileridirler. Bu nedenle Marx gerçekliği ahlaki olarak eleştirmemiştir. Kapitalizmi kendi gerçekliğinde, yani emeğin gerçek anlamı ve metaforunda yeniden inşa ederek, teorik olarak eleştirmiştir.”*²⁷

Bu bölümde başta sorduğumuz soruya şimdi cevap verebiliriz. Bireyin insanlık onuru olarak tanımlanan ve evrensel insan hakları tarafından koruma altına alınmış olan şey, mutlak gerçekliğinde kapitalizmin sahip olduğu üretim ilişkilerinden başka bir şey değildir. Burada ahlakçı bir eleştiri geliştirerek bunun böyle olmaması gerektiğini söylemek, gerçeklikten kendini soyutlamaktan ve Engels’in söylediği gibi, kavram üstünden gerçekliği ele alma çabasından başka bir şeyi ifade etmez. Böyle yapıldıkça da Polanyi’nin ekonomik alan üstünde toplumsal alanın bütünlüğünü korumak için göreve davet ettiği gibi, devlet göreve davet edilmektedir. *“Çünkü ahlakçılar eninde sonunda kurulmuş bir iktidar alanının gerçekçileridir.”*²⁸

Sonuç: Kapitalizmin Mutlak Gerçekliği Yoksulluk Değildir

Yoksulluğu insan haklarını ihlal eden ciddi bir problem olarak tanımlarsak, gerçekte var olan sorunu bu hakların kendisine karşı saldırılarda bulunan kötü niyetli öznelerin yarattığı problemlere indirgeme ve kronikleşmekte olan bir yoksulluk sorunu olarak tanımlama eğilimi gösteririz. Bu indirgeme, kapitalist formasyonun kendisini verili kabul ederek insanları eşit, adil, özgür ve insanlık onuruna yaraşır biçimde yaşaması gereken evrensel haklara sahip bireyler olarak ele alır. Halbuki mesele, yukarıda tartışıldığı üzere, kapitalist üretim ilişkilerinin temelinde yer alan özel mülkiyet hakkının koruma altına alınmasından hareketle gizlenen sömürü ilişkisinin mutlak içkinliği olan mutlak yoksulluktur. Sermayenin, emeğin kullanım değeriyle yaratmış olduğu zenginlikten yoksunluktur ve bu durum, evrensel insan hakları ile çelişir durumda da değildir.

Ahlaki bir yerden insanın onurunun varlığına ve onun varlığının kursesizliğine etik bir yaklaşımda bulunmak kıymetsiz değildir. Ancak Köse ve Bahçe’nin belirttiği gibi;

“Kuşkusuz Marx ahlaklı bir kişiydi ama ahlakçı değildi. İnsanlığın sermaye tarafından ele geçirilmiş gerçekliğini sıradan insanların, emekçilerin gerçekliğinden bakarak yeniden kuruyor ve gerçeğe yeni bir ahlak yükliyordu. Eşitlik ve “iyi” sorunu emekçi kitleler için basitçe bir denklik sorunu değildi. Ücretli emek ilişki-

27. Ahmet Haşim Köse ve Serdal Bahçe, a.g.m., s. 396.

28. Ahmet Haşim Köse ve Serdal Bahçe, a.g.m., s. 396.

si, sistemin bütününe ve eşitsizliğin kaynağıydı.”²⁹

29. a.g.m., s. 396.

30. a.g.m., s. 397.

Yoksulluk ve insan hakları arasındaki ilişki temelde toplumsal ilişkilerin, Marx'ın deyişiyle, bir kumaş gibi insan tarafından üretilmesine dayanan bir organik bütünlüğün parçasıdır. Zenginlik ve kültürün yaratıcısı emek, karşılığında yoksulluk ve yoksunluk alır. Ancak ürettiği zenginlik ve kültür bugün bizim insan hakkı olarak tarif ettiğimiz insan onuru yaklaşımının da kaynağıdır. Marx'ın toplumsal ilişkilerin geçiciliğine bakışı her birinin sahip olduğu çelişkinin yarattığı krizlerin bir şekilde aşılmasının sağlayıcısı olan insan etkinliğidir. Dolayısıyla evrensel insan hakları kavramı bugünkü üretim ilişkileri içerisinde sahip olduğu biçimiyle ve sahip olduğu gerçekliğiyle yoksulluk hakkında başka bir şey olarak düşünülemez.

Ancak bu şekilde bunun aşılması gereken bir çelişki olarak kitlelerin önüne koyabileceği bir hedef olduğu anlaşılacaktır. Marx'ın kapitalizmi bir ilerleme olarak “övmesi”, aslında onun sahip olduğu çelişkilerin tarihte hiç olmadığı kadar belirgin oluşundan kaynaklanır. Bugün içinde yaşadığımız toplumsal ilişkiler bütünü bu çelişkileri daha da belirginleştirir. Yoksulluğu insan hakları ihlali olarak ele aldığımızda onu bir bölüşüm problemi dışında herhangi bir alanda tartışamayacağımız için onu yaratan temel çelişkinin de üstünü örtmede burjuva ideolojisine yardımcı oluruz. “Kapitalizmin en kaba gerçekliği yoksulluk değildir. Yoksulluk her alanda artan sermayeleşmenin doğal bir sonucudur. Kapitalizmin en kaba gerçekliği sömürüdür.”³⁰

Sonuç olarak yoksulluk bir hak ihlali olarak değil, özel mülkiyetin kendisi biçiminde evrensel bir hak olarak var olduğu için bir ihlalden bahsedilemez. Karl Marx'ın mutlak gerçekliği kavrama çabası geliştirilmedikçe yoksulluk bir bölüşüm problemi olarak ele alınmaya devam edecek ve bu durum kapitalist toplumsal formasyonun sömürü ilişkilerini gizlemeye yardımcı olmaya devam eden naif düşünürleri karşımıza çıkarmaya devam edecektir.

Kaynakça

Bayrakdar, Seda, “Kapitalimin Krizlerinin Karl Polanyi Penceresinden Analizi”, Akademik Hasasiyetler, c.6, s.11, (2019): 331-352.

Durdu, Deniz, “Nesnel ve Tarihsel Gerçekliğin Gerekliliği Olarak Devrim: Antonio Gramsci'nin Mutlak Tarihsiciliği” Birikim Dergisi, s.376, (2020): 82-94

Engels, Friedrich, Anti-Dühring, 5. basım, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2010.
İnsan Hakları Evrensel Beyanname, 10 Aralık 1948, <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyanname/>

Köse, Ahmet Haşim, Serdal Bahçe, “‘Yoksulluk’ Yazımının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek”, Praksis Dergi, s.19, (2009): 385-419.

Marx, Karl, Felsefenin Sefaleti, 8. basım, çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 2018a.

_____. Grundrisse, 4.baskı, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 2018b.

Marx, Karl, Friedrich Engels, Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi, 5. basım, çev. Barışta Erdost, Ankara: Sol Yayınları, 2010.

Polanyi, Karl, Büyük Dönüşüm, 14. basım, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

VERSUS

Literatüre sığmayanlar

bilgi@uni-versus.org

uni-versus.org

Osmanağa Mahallesi Kuşdili Caddesi, No:18/a Ofis:82
Kadıköy, İSTANBUL.